Национальная библиотека Республики Тыва им. А.С. Пушкина

2004 чылдың ийиги чартыында өг-бүле бүрүзү "Шын" солунга чагыдылгалыг болзун!

Ийиги чартык чылда чагыдылганың өртээ:

КОЖУУННАРГА ЧАГЫДАР ӨРТЕКТЕР

Хууда чагыдыкчыларга:
6 айда —282 рубль;
ооң иштинде редакцияга—120 рубль,
почта чедирилгези—162 рубль.
3 айда — 141 рубль;
пенсионерлерге почта чедирилгези 25 хуу чиигелделиг
6 айда — 242 рубль;
3 айда — 121 рубль.

ОРГАНИЗАЦИЯЛАРГА:
6 айда — 333 рубль:
ооң иштинде редакцияга—150 рубль;
почта чедирилгези—183 рубль.

КЫЗЫЛ ХООРАЙНЫҢ ЧУРТТАКЧЫЛАРЫНГА:
6 айда— 258 рубль:
ооң иштинде редакцияга —120 рубль;
почта чедирилгези—138 рубль.
пенсионерлерге почта чедирилгези 25 хуу чиигелделиг.
6 айда — 224 рубль;
3 айда — 112 рубль.

ОРГАНИЗАЦИЯЛАРГА:
6 айда – 288 рубль:
ооң иштинде редакцияга – 150 рубль;
почта чедирилгези – 138 рубль.

ЭКСПРЕСС чагыдылга-биле айның кайы-даа хүнүнден эгелеп солунну чагыдып ап болур.

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 112 (16885)

2004 чылдың август 10, вторник

Номерни парлалгаже дужааганы:
график езугаар — 21.00,
херек кырында — 22.30.
Садар өртээ 3 рубль.

АЖЫЛЫН ҮНЕЛЭЭН

Август 6-да «Тыва тудуг» ажык акционер ниитилелдиң хуралдаар залынга тудугжуларның профессионал байырлалынга тураскааткан байырлыг хурал болуп эрткен. Ооң ажылынга ТР-ниң Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржак, ТР-ниң Чазак Даргазының оралакчызы — тудуг сайыды А.Б. Свинцов, ТР-ниң тудуг сайыдының оралакчызы Фан Че Ир болгаш ажыл-албанның өске-даа удуртукчулары, хоорайның тудуг организацияларының ажылчыннары, хоочун тудугжулар, күш-ажылдың шалыпчылары киришкеннер.

ТР-ниң Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржак тудугжуларның профессионал байырлалын таварыштыр ТР-ниң Чазааның мурнундан байыр чедиргеш, бо чыл онзагай дээрзин демдеглеп, Россияның составынга Тыва Арат Республиканың бактаап киргениниң 60, Кызыл хоорайның тургустунганының 90 чыл юбилейлерин демдеглээринге тудугжуларның киирип турар үлүг-хуузун онзалап айыткан. Байырлалга чедир онза чугула тудуг объектилерин ажыглалга киирер дээш бүгү күштү салырынче тудугжуларны кыйгырган.

Ооң-биле чергелештир ТР-ниң Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржак, юбилейлиг чылда тудуг ажылынга шылгараан мурнакчыларга ТР-ниң Чазааның щанналдарын тывыскан.

ЧУРУКТА: ТР-ниң Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржак «№ 48 тудуг эргелели» хааглыг акционер ниитилелде шеверлекчи Н.С. Ондарга «Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы» аттың шанналын тыпсып турары.

Сергей ХЕРТЕК.

Чазак хүннери

АЖЫК ЧУГААНЫ ЧОРУТКАН

Таңды кожуунның Дүрген суму чагыргазы (даргазы Ю.Оюн) сумунуң чурттакчы чонунуң социал (амыдырал-чуртталгазының байдалының) паспортун хынамчалыг кылган. Ооң түннелинде 720 өрегениң 141-иниң амыдыралы чединмези илерээн. Бо чорук суму чагыргазын дүвүреткен.

Таңдының Бай-Хаак суурга Тыванын Россияга каттышканының 60 чылының болгаш Кызыл хоорайның тургустунганының 90 чылының байырлалдарын белеткээр база эрттирер оргкомитеттиң үнүүшкүннүг хуралы болуп турда, бо дугайында чугаа аңаа болган. Мындыг байдалдың тургустунуп келген чылдагаанын тодарадыр, ону эдериниң хемчеглерин дарый алыры-биле Чазак хүннерин маңаа эрттирер шиитпир хүлээп алдынган.

Тыва Республиканың Чазак хүннери Таңды кожуунның Дүрген сумузунга бо чылдың август 6-да эгелээн. Чединмес амыдыралдыг өг-бүлелерниң кежигүннерин бөлүктер аайы-биле чыып алгаш, Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржак ужурашкан. Чараш бойдус чурумалдыг, аң-меңниг, кат-тооруктуг, суггаттыг, эки шынарлыг хөрзүннүг, оът-сигенниг, одар-белчиири делгем, кайгамчыктыг байлак оран Таңдыга ажылдап, чурттап тургаш, чүге амыдырал-чуртталга баксырай бергенил деп айтырыгны долгандыр ажык чугааны Шеригоол Дизижикович кылган. Илерээни болза олар боттарының хууда дузалал ажыл-агыйын хөгжүдеринче сагыш салбас, ажыл-агыйжы, тывынгыр-сагынгыр, сайгарлыкчы эвес, колдуунда азырадыкчы хөөнге алыскан, ажылдаар тура-сорук чок кижилер болган. Кымның-даа өг-бүлезиниң амыдырал-чуртталгазын экижидип бээр дээш өскээртен кым-даа кээп дузалавас, ажылдап бербес, эки амыдыраары чүгле кижиниң бодунуң могаг-шылаг чок ажылдаарындан хамааржырын чыылганнар билген. Ынчангаш чединмес амыдыралдыг өг-бүлелерниң кежигүннери азырадыкчы хөөнден дүрген уштунгаш, мал, чер ажылын кылып, амыдыралын экижидер дээш ажылдаар күзелин илереткеннер. Кымга кандыг дузаны Чазак, кожуун, суму чагыргалары чедиреринаңаа тодараткан.

ТР-ниң Чазак Аппарадының удуртукчузу — ТР-ниң сайыды Д-С.Б. Яндак, күш-ажыл болгаш социал политика сайыды А.Т. Конгар, чонну ажылга тургузар федералдыг албанның республикада департаментизиниң удуртукчузу В.С. Чаж-оол, Өөредилге яамызының сайыдының оралакчызы У.С. Ондар Таңды кожуун чагыргазының даргазы С.Ч. Ондар болгаш өске-даа харыысалгалыг ажылдакчылар Чазак хүннериниң ажылынга киришкен.

Чазак хүннери уламчылап турар.

Бистиң корр.

БЕЛЕК – ХАЛАС АВТОМАШИНАЛАР

Таңды кожуунда чурттап турар Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилеринге «Ока» деп автомашиналарны халаска тыпсып бээринге тураскааткан митинг Дүрген суурга болуп эрткен.

Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржак аңаа чүве чугаалааш, Ада-чурттуң Улуг дайынынга Тиилелгениң улуг ужур-дузазын демдеглээш, ооң 60 чылын келир чылын калбаа-биле байырлаарынга белеткел ажылдары чоруп турарын чыылганнарга дыннаткан. Бистиң республикадан дыка хөй хамаатылар бо дайынга киришкеш, Тиилелгени чедип алырынга үнелеп четпес үлүүн киирген. Ол маадырлыг кижилерниң дыка хөйү бистиң аравыста ажылдап, чурттап чоруурлар, олар Тыванын социал экономиказын хөгжүдер херекке улуг салыышкынын киргенин ол айыткан.

Таңды — кайгамчыктыг чараш бойдус чурумалдыг, байбайлактыг, ыдыктыг оран, ооң чурттакчылары Тыванын юбилейлеринге күш-ажылчы чедиишкиннерлиг ужуражыр дээш шалыпчы ажылдап турарлар. Ынчангаш кожуунның социал экономиказы көдүрлүп эгелээнин Дарга чугаалаан. Байырлал дээрге, найыр-дой кылып, шаннал-мактал тыпсып каары эвес, орта белеткелди чорудуп тургаш, кол-ла чүве социал экономиканы хөгжүдеринче угланган ажылды кылыры болурун айыткан.

Ажыл-ишчи таңдыжыларга, оларның маадырлыг фронтучуларынга быжыг кадыкшылды, бүгү-ле чүүлдерге экини ол күзээн.

Кожуунның хоочуннар чөвүлелиниң даргазы Т.С. Тюлюш, Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчизи В.С. Лапшин, Таңды кожуун чагыргазының даргазының оралакчызы Л.Н. Ходжиева болгаш өскелер-даа митингиге чүве чугаалаан. Олар дайын шөлдеринге амы-тынын артынга каггаш, маадырлыы-биле тулчуп чораан фронтучуларже сагыш салып, боттуг дузаны, деткимчени көргүзүп турары дээш Чазакка, Күш-ажыл болгаш Социал политика яамызынга (сайыды А.Т. Конгарга) өөрүп четтиргенин илереткеннер.

Таңды кожуун чагыргазының даргазы С.Ч. Ондар түннелинде чүве чугаалааш, хөй националдыг таңдыжылар боттарының мурнунда салдынган сорулгаларны чедиишкинниг шиитпирлээш, Тыванын юбилейлеринге төлептиг ужуражырын бүзүреткен.

Фронтучулар Михаил Кобальга, Николай Серебряковка, Александр Поповка, Василий Жарнаковка, Дмитрий Дворовенкога, Владимир Лапшинге, Михаил Леневке, Афанасий Поломошковка «Ока» маркалыг автомашиналарның дүлгүүрлерин Ш.Д. Ооржак байырлыг байдалга тывыскан. Дайын киржикчизи бүрүзү халас автомашинаны белекке бергени дээш улуу-биле өөрүп четтиргенин илереткен.

Бистиң корр.

Культура амыдыралы

"СТАМБУЛ– ДЕЛГЕМ ТЕАТР"

В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрының артистери «Стамбул – делгем театр» деп фестивальга киржип, Турция четкеш келдивис. Абакандан эртен эрте ужупкаш, 4 шак 50 минута иштинде Домодедовога хонуптувус. Кызылдан Москваже дорт ушкан херээжен артистеривис бисти уткуп алды. "Восток-3" деп аалчылар бажыңынга дыштаныр хонуп алгаш, улаштыр оруувусту уламчыладывыс.

Июль 14-те Ил-68 дээр улуг самолет-биле Стамбулга келдивис. Аэровокзалдың чаражын магададым. Шалазы безин кыланайнып турар. «Хонак» дээр аалчылар бажыңынга чедирип келдилер. Россияда ышкаш хөй саазыннар-даа долдуруп турбас, амыр чорду. Стол кырында аъш-чем белен.

(Уланчызы 5-ки арында).

МАЛЧЫННАРНЫҢ ЧАЙЛАГ БАЙЫРЛАЛЫ

Чайлаг-Шөлден репортаж

2004 чылдың июль 31-де чурумалдыг Үстүү-Ишкинниң Чайлаг-Шөлүнге малчыннарның чайлаг байырлалы онзагай байдалга болуп эрткен. Орук-чирии чежемейниң-даа ырак-узак, кадырберт, суг-чарлыг, малгаш-баларлыг-даа бол, аңаа чыылган чон хөй-ле болган. Шынап-ла, кижи бажы кизирт, аът бажы козурт деп-даа болур.

Үстүү-Ишкинге шаг-шаандан амыдырап-чурттап чораан ада-өгбелериң салгалдары хөй болбайн аан. Кымга-даа төрээн чери эргим, төрел чону уттундурбас. Үр үеде көрүшпээннер көржүп, ужурашпааннар ужуражып, аныяк-өскен таныжып, хөөрежип, сагыш-сеткилин ажыттып шаг-ла болганнар. Чайлаг-Шөлдериң каас, чаражын кижи кайгаар. Суггур чаъс соонда агаарның тыныжы кайгамчык-ла чаагай, аянныг-ла чорду.

Байырлалды Кызыл-Тайга сумузунуң чагырга даргазы Лидия Олчамаевна Ондар ажыткаш, сөстү Сүт-Хөл кожууннуң баштыңы Иван Шыванович Монгушка берген. Дарга чыглып келген чонга байыр чедиргеш, кожууннуң көдээ ажыл-агый талазы-биле чедип алган чамдык чедиишкиннеринге доктааган: бода мал 8827, шээр мал 102544, чылгы 2035, хаван 11622 баш чедип, республикада мал-маган талазы-биле бедик көргүзүглерлиг кожууннарның санынга кирип турарын дыңнаткан. Кожуун девискээринде үнүп турар тарааның, картофель, ногааның хоомай эвес дүжүдүнүң магадылалы тургустунуп турар.

Үстүү-Ишкинниң, Бүүректигниң, Көжээниң малчыннары, араттары ада-өгбелериниң оранчуртун төлептиг ээлеп, ниитиниңдаа, хуузунуң-даа мал-маганының баш санын онча-менди камгалап ап, төрүүр малдан чаш төл алыр план, хүлээлгелерин күүседип чоруурунга кожуун баштыңы таарзынганын илереткен. Көшкендейлериң, Анай-оолдарның, Чадамааларның, Бойдааларның, Дембирелдериң болгаш оон-даа өскелериң ажытөлү, салгалдары мал ажыл-агыйын тудуп, ону хөгжүдүп, аныяк-өскенге үлегер-чижээн көргүзүп чоруурунга чоргаарланып чоруурун дарга чугаалаан.

Сөөлгү чылдарда Үстүү-Ишкинден элээн хөй алдар-аттыг малчыннар үнгүлээн. ТР-ниң алдарлыг малчыны, 76 харлыг Эзер-оол Ооржак Көжээ деп чайлаанда мал-маган тудуп, аныяк малчыннарга аргасүмезин берип чоруур. Оруктуг-Ой-Аксында чайлаглап орар Хүлер-оол Ондар 20 чыл иштинде өшкү кадарып келген. Амгы үеде хуу мал-маганын тудуп турар. "Салгал" кооперативтиң малчыны Туран-оол Ондар — Тыва Республиканың алдарлыг малчыны. Юбилейлиг чылда 100 төрүүр өшкүге онааштыр 100 анайны камгалап алган. Оон-даа өске мурнакчыларны адап болур. Үстүү-Ишкин чурттуг, ам-даа амыдырап-чурттап чоруур 96 харлыг Монгуш Хорлуу Конзайовнаның оглу Бориске кожуун баштыңы И.Ш.Монгуш кооперативтиң ажыл-агыйын бут кырынга тургузар талазы-биле даалганы байырлал үезинде берген.

Дарга Үстүү-Ишкинниң, Бүүректигниң, Көжээниң мурнакчы малчыннарынга, хөй чылдарда кожууннуң социал-экономиктиг хөгжүлде сайзыралынга улуг үлүг-хуузун киириштирип келген хоочуннарга кожуун чагыргазының хүндүлел, юбилейлиг, өөрүп четтириишкинин илереткен бижиктерин, суй белектерин тывыскан.

Дарганың соон дарый көдээ ажыл-агый, саң-хөө, күш-ажыл, социал хөгжүлде эргелелериниң, иштики херектер, өөредилге, культура килдистериниң, кижи, мал эмнелгелериниң, сумулар чагыргаларының төлээлери Үстүү-Ишкинниң малчыннарынга, хоочуннарга суй белектерни тыпсып бергеннер.

ТР-ниң Бойдус курлавырлар эргелелиниң начальниги О.С. Доржу чаңгыс чер-чурттуларынга сагыш-сеткилиниң ханызындан бодунуң байырын чедирип, ада-өгбелериниң ыдыктыг оран-чуртун төлептиг эдилеп чурттаарын, ооң аң-меңин, балык-байлаан карак огу дег камгалап хумагалаарын төрел чонунга чагып сургаан. Ол ышкаш Олег Сергеевич Үстүү-Ишкинге Кызыл-Тайга сумузунуң арбанын тургузарын база сүмелээн.

Ол ышкаш Үстүү-Ишкинниң хоочун чурттакчыларынга, малчыннарынга эргелелиниң база бодунуң өмүнээзинден тураскаалдыг хүндүлүг бижиктерни, суй белектерни берген. Эмчи Чудур, чолаачы Быстан-оол Ооржактарга, хоочуннар Каракыс, Борбак-Хүрең оларга тускай шаңналдарны тывыскан.

Тыванның сураглыг чогаалчызы Юрий Кюнзегештиң өөнүң ишти Дырбак угбай төрээн черинге 54 чыл болгаш кээп, төрел чону-биле ужуражып турарын, назы-хары 72 чедип чоруурун дыңнадып, чогаалчының номнарын ишкинчилерге берип турарын чугаалаан.

Тыванның ном үндүрер черинiң директору Ш.Куулар, Чазак төлээзи К.Куулар олар база белектерин бергеннер.

Кызыл-Тайганың чагырыкчызы Л.Ондар делгем, чырык өөн тиккеш, аалчыларны шайладып, ашкарып-чемгерген Седей угбайга, өг-бүле туткаш, 50 чыл болган Шугуу, Орбаа Түлүштерге, аъш-чем делгелгезинге тергиидээн А.Ондарга, В.Монгушка, идепкейжи Н.Сатка, Үстүү-Ишкинниң мурнакчы аныяк малчыннарынга суй белектерни тыпсып берген.

Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазының депутады Ө.Ондар Үстүү-Ишкинниң малчыннарынга суй белектерин берип, мал-маганының баш санын амдаа көвүдедип, төөгүлүг юбилейни төлептиг уткуурун чагаан.

Көдээ ажыл-агый эргелелиниң даргазы Ш.Д.Монгуш чоокта чаа 55 харлаанын демдеглээн Оюн-оол Монгушка кожуун чагыргазының хүндүлел бижиин база суй белекти берген. Кара-Чыраа суму чагыргазының төлээлери Үстүү-Ишкинде малчыннап чоруур он ажыг өг-бүлелерге белектерни тывысканнар.

Кандыг-даа байырлалды аът чарыжы, тыва хүреш каастаар. Чайлаг-Шөлге база ындыг болган. Базарга — көк, эдерге — хек Чайлаг-Шөлге улуг аттарның чарыжынга Туран-оолдуң доралазы эртип келген. Быстан-оолдуң кула аъды, Хеймер-оолдуң доруг аъды дараалаштыр финишке келгеннер.

Аныяк аттарны чарыштырарынга, Чечектигден келген М.Арын-оолдуң калчан-шилгизи үшчок мурнай келген. К.Эзир-оолдуң шилги аъды (Суг-Аксы), К.Валераның калчан-каразы (Кара-Чыраа), Э.Саттың Кара-ой (Үстүү-Ишкин), М.Монгуштуң ой аъды (Кара-Чыраа) дараалаштыр келгеннер.

16 хар чедир оолдарның хүрежинге Ай-Чүрек Ховалыг шүүлген, Ай-Чүрек Ондар үжүүрлешкен. Айдың Монгуш (Хөр-Тайга) үшкү черни алган.

Аныяк оолдарның хүрежинге Ачыты Монгуш (Суг-Аксы) шүглүп үнген, а Семен Ондар (Кызыл-Тайга) үжүүр былаашкан. Сергек Ондар, Солдат Ховалыг үшкү, дөртку черлерни ээлээннер.

Эрткен аттарның ээлерин, шүүлген мөгелерни сергелер, хойлар-биле шаңнаан. Шаңналдыг черлерни алган аттарның ээлеринге, мунукчуларынга база мөгелерге хүндүлел бижиктерни, акша шаңналын тывыскан. Тыва Республиканың Улуг Хуралының (парламентизиниң) депутады Ө.Ондар бичии оолдардан шүүлген мөге Ай-Чүрек Ховалыгны майгын-биле шаңнаан. Аныяк оолдарга шүглүп үнген Ачыты Монгушка арат Оюн-оол Сынан-оолович деткикчилеп хой берген. Хөр-Тайганың чагырыкчызы А.Иргит эң бичии мөге Аяс Ооржакка деткикчилеп, бодунуң шаңналын тыпсып бергеш, Алдыы-Ишкинде алдарлыг чылгычы А.Түлүштүң коданынга эрттирген аът челдээр байырлалдың дугайында сонуургадып чугаалааш, аңаа ТР-ниң Чазааның Даргазы Ш.Д.Ооржактың барып киришкенин онзалап демдеглээн.

Аъды эрткен О.Туран-оолга, ...Быстан-оолга, шаңнаткан мөгелерге кожуун баштыңы И.Монгуш, ТР-ниң Бойдус курлавырлар эргелелиниң начальниги О.Доржу, чогаалчы Ш.Куулар база оларның дөргүл-төрели деткикчилеп, акша-төгерикти бергеннер.

Байырлалды белеткеп эрттиреринге социал политика талазыбиле кожуун баштыңының оралакчызы Валентина Тоорукпаевна Ондар, суг ажыл-агый черинiң даргазы Кара-оол Даңзы-Белек, ооң бульдозеризи Болат Ондар, көдээ ажыл-агый эргелелиниң, культура килдизиниң ажылдакчылары идепкейлиг киришкенин кожуун баштыңы Иван Шыванович демдеглээш, байырлалдың киржикчилеринге төөгүлүг юбилейни төлептиг уткуурун чагып чугаалаан. Хоочун ыраажы ие Анчыкмаа Сат аян тудуп, "Малчын угбам" деп ырыны ырлап берген.

Малчыннарның байырлалы черле онзагай байдалга эрткен, бот-тывынгыр артистер солун программалыг концертин-даа бараалгатканнар.

Дайынчы ДАМБА-ХУУРАК.

Василий БАЛЧИЙ-ООЛДУҢ тырттырган чуруктары.

Кышкы үеде ажылдаарынга Кызыл хоорайның хөй каът бажыңнарының эжиктерин яамыларга, ведомстволарга, Кызыл хоорай чагыргазының албан черлеринге быжыглаар талазы-биле

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ, КЫЗЫЛ ХООРАЙ ЧАГЫРГАЗЫНЫҢ ДОКТААЛЫ

2004 чылдың август 5. № 693/981 Кызыл хоорай.

1. Кызыл хоорайның хөй каът бажыңнарының кирер эжиктерин болгаш подвалдарын кышкы үеге чогууру-биле белеткээр сорулга-биле яамы, ведомстволарга, Кызыл хоорай мэриязының албан черлеринге быжыглаан доктаалды хүлээп алыр.

2.Тургускан бөлүктерниң удуртукчулары 2004 чылдың август 6-га чедир кышкы үеде хөй каът чуртталга бажыңнарынче кирер эжиктерни ыяк белеткээрин хандырар.

Кызыл хоорай чагыргазынга сүмелээривис болза:

—чуртталга бажыңнарының даңзызын 2004 чылдың август 7-ге чедир киирер;

—муниципалдыг бүдүрүлгелерниң чуртталга-коммунал ажыл-агый болгаш бажыңнар комитеттериниң киржилгезибиле хуралга чугаалашкан айтырыглар талазы-биле бүгү ажылдарны чогуур хуусаазында чорударын организастаар.

4.Бөлүктер удуртукчулары, Кызыл хоорай чагыргазы, яамылар болгаш ведомстволар 2004 чылдың август 31-ге чедир белеткел ажылдарын доозар.

5.Бо доктаалдың күүселдези дээш контроль чорударын Тыва Республиканың Чазак Аппарадының хыналда эргелелинге(Сегбе),Тыва Республиканың Чазак Даргазының Канцелярия эргелелиниң медээ-аналитика черинге дагзыр.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.ООРЖАК.

Кызыл хоорай чагырыкчызы Д.ДОНГАК.

---

1. Кышкы үеде Кызыл хоорайның хөй каът бажыңнарынче кирер эжиктерни септеп-селип белеткээр айтырыг талазыбиле Тыва Республиканың Чазааның 2004 чылдың август айда доктаалы-биле бадылаан, кымнарга, чүнү быжыглаан черлерниң даңзызы.

№ 1 сектор. «Коммунальщик» КУБ-туң чуртталга фондузу (Андрей Бюрюкеевич Ооржактың) харыылаар черлери болза:

Каа-Хем кудумчузу 90, Бай-Хаак 2, 8, 12, Фрунзе 51, 53, 63, Лопсанчап 43, Колхозная 32«б», Калинин 5,Суворов— 60/1, 60/2, Московская 110, Ленин 64, Пушкин 69, 71, Полигон 1, Полевая 1»б», Интернациональная 119, Баян-Кол, 13»а», Заводская14, 20, 22-24, Кузнецов 61, 61«а», Кочетов 161 бажыңнар хамааржыр. Маңаа 75 эжиктер, 50 подвалдар, үстүнче үнер 290 шөлдер хамааржыр. Харыылаар албан черлери болгаш кижилер: Чазак Даргазының оралакчызы А.Б. Свинцов, ТР-ниң Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының депутады А.Н. Попов, Кызыл хоорай чагыргазының Төлээлекчилер хуралының депутады А.Л. Лопсан, Кызыл хоорай чагыргазының эргелел начальниги Е.Я. Годяева, ТР-ниң чуртталга-коммунал ажыл-агый реформазының күрүне комитединиң даргазының оралакчызы Е.В. Карачаева.

ТР-ниң Тудуг яамызы, ТР-ниң чуртталга-коммунал ажыл-агый реформазының талазы-биле күрүне комитеди, ТР-ниң Чазааның Контроль албан эргелели, "Коммунальщик" деп бүдүрүлге чери.

№ 2 сектор. «Бистиң бажыңывыс» деп №1 чуртталга-ажыглал участогу (Тамара Доржуевна Дамдын)— Дружба, 1, 1/3, 3, 3«а», 5, 7, 11, 15 «а»,15, 19 "а", 29, 35, 37, 39, 42, 43, 45, 47, 49, 151, 157, Колхозная, 4 "а", 6, 6 "а", 8, 8 "а", 10, 12, 32"а", 58, 60, Крылов, 1 "а", Новоселов, 20, 26, 31, Парижских коммунаров, 25, 27, 28, 29, Паротурбинная, 1, 3, 5, 7, 9, 11, 13, 15, 17, 17 "а", 17/1, 19, 19 "а", 19/1, Сибиряков гвардейцев, 32, Суворов, 64, Фрунзе, 61, Целинная, 31, Сумонная, 32, Медицинский, 6, 8, 9, Пушкин, 4 кудумчулары хамааржыр. Подъездилер —34, подвалдар — 128, үнер-кирер шөлдери—407.

Харыылаар улустары: Чазак Даргазының бирги оралакчызы Ш.В. Кара-оол, ТР-ниң Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының депутады В.К. Ооржак, Кызыл хоорайның Төлээлекчилер хуралының депутады Л.Б. Монгуш, Кызыл хоорайның мэриниң оралакчызы О.С. Саая, Кызыл хоорайның чуртталга-коммунал ажыл-агый реформазының килдис начальниги О.П. Соскар. Ол ышкаш ТР-ниң Садыг, амыдырал хандырылга яамызы, Тыва Республика талазы-биле садыг, бараанар болгаш ачы-дуза көргүзер талазы-биле күрүне комитеди, биче сайгарлыкчыларны деткиир фонд, Стандартизация, метрология болгаш сертификация эргелели, ТР-ниң Хереглекчилер кооперациязы, «Соодукчу комбинады» КУБ ажылды башкарып боттандырар.

№ 3 сектор. «Бистиң бажыңывыс» деп №1 чуртталга-ажыглал участогу (Тамара Доржуевна Дамдын)— Интернациональная, 6, 14, 17, 30, Каа-Хем, 2, 90, Комсомольская, 6, 8, 13, 14, 20, 26, 30, 33, 101 "а", Кочетов, 3, 3-а, 6, 8, 13, 14, 15, 17, 19, 20, 22, 23, 25, 26, 32, Красноармейская, 74, 98, 102, 144, Красных Партизан, 1, 3, 5, 7, 13, 15, 17, 19, 21, 23, 27, 29 "а", Ленин, 6, 12, 24, Тыва эки турачылар,3, 26, Чүльдүм, 3, 3 "а", 6, 42, 44, Щетинкин-Кравченко, 14, 17, 27, 36, 42, 44. Подъездилер —131, подвалдар — 67, үнер-кирер шөлдери—475.

ТР-ниң Чазак Даргазының бирги оралакчызы А.В. Брокерт, ТР-ниң Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының депутады Н.С. Германова, Кызыл хоорайның Төлээлекчилер хуралының депутады О.Д. Кара-оол, Кызыл хоорайның мэриниң бирги оралакчызының хүлээлгезин күүседип турар И.Ю. Грейсеров, "Бистиң бажыңывыс" МУБ-туң план килдизиниң начальниги Л.А. Шилова.

ТР-ниң Инвестиция, инновация политиказының болгаш даштыкы экономика харылзааларының яамызы, ТР-ниң Өнчү харылзаалар яамызы, ТР-ниң Экономика яамызы, Үлетпүр яамызы, Бойдус камгалал яамызы, күрүнениң Статистика эргелели, Россияның бойдус курлавырлар талазы-биле ТР-де эргелели, Россияның Тыва Республика талазы-биле девискээр эргелели харыылаар.

№ 4 сектор. "Бистиң бажыңывыс» деп №2 чуртталга-ажыглал участогу (Доржу Валерий Ондарович) — Кочетов, 52, 58, 60, 62, 64, 66, 68, 55/1, 55/2, 59/2, 92, 94, 95, 97, 98, 99, 100, 102, 104, 106, 108, Красноармейская, 168, 170, 174, 178, 235/2, 237, Бухтуев, 1, 3, Щетинкин-Кравченко, 73, 75, Титов, 15, 23, 35, 36, Гагарин, 6, 7, 12 кудумчуларында бажыңнар хамааржыр. Подъездилер— 135, подвалдар—105, өрү үнер шөлдер — 624.

ТР-ниң Чазак Даргазының оралакчызы В.И. Лавриненко, ТР-ниң Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының депутады С.Х. Монгуш, Кызыл хоорайның Төлээлекчилер хуралының депутады Е.Р. Рамазанов, Кызыл хоорай мэриниң оралакчызы Х.К. Куулар, ЧКАЭ-ниң директору В.О. Доржу харыылаар.

ТР-ниң Көдээ ажыл-агый яамызы, ТР-ниң Чер тургузуунуң болгаш чер курлавырларының талазы-биле күрүне комитеди, аң-меңни камгалаар эргелел, гидрометеорология төвү, ветеринария департаментизи, агрохимия албанының республика станциязы, ТР-ниң балык камгалаар инспекциязы, "Ресагротехцентр" КУБ, үнүш камгалалының республика станциязы, Тыванын көдээ ажыл-агыйының эртем-шинчилел институту боттандырар.

№ 5 сектор. "Бистиң бажыңывыс» деп № 2 чуртталга-ажыглал участогу (Доржу Валерий Ондарович) — Ленин, 42,43, 44, 45, 46, 47, 49, 51, 53, 58, 60, 62, 75, 77, 81, 83, 87, 89, Кочетов, 137, 139, 143, 145, Правобережная, 6, 8, 10, 12, 14, 16, 18, 20, 24, 26, 28, 30, 32, 34, 38, 40, 42, 44, 46, 48, 50, Рабочая, 246, 250, Красных партизан, 41. Подъездилер — 143,подвалдар — 129, 508 чада шөлдерлиг, Чазак Даргазының оралакчызы В.О. Тарыма, ТР-ниң Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының депутады И.Д. Ондар, Кызыл хоорайның Төлээлекчилер хуралының депутады А.Х. Доржу, «Бистиң бажыңывыс» МУБ-туң начальниги С.К. Байкалов харыылаар, ресвоенкомат, горвоенкомат, РФ-тиң Юстиция яамызының Тыва Республика талазы-биле управление эргелели, Юстиция министерствозунуң УИН, РФ-тиң Тыва Республика талазы-биле күрнар-контроль чери, ТР-ниң ИХЭ, РФ-тиң Айыыл чок албанының Тыва Республика талазы-биле эргелели, Тыва каайлы.

№ 6 сектор. "Бистиң бажыңывыс" деп № 3 чуртталга-ажыглал участогу (Калинин, Кечил-оол кудумчуларында бажыңнар (Синатулова Анна Борисовна).

Калинин, 2а, 26, 2/1, 4, 8, 10, 12, 14, 16, 20, 22, 24, 24-а, 24-б, 26, 26-а, 28, 30, Кечил-оол, 1-а, 3, 3-а, 5, 5-а. Подъездилер — 122, подвалдар—118, үнер шөлдер—620. ТР-ниң Чазак Даргазының оралакчызының албан-хүлээлгезин күүседип турар Е.К. Матвеева, ТР-ниң Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының депутады Н.Г. Дубровский, Кызыл хоорайның Төлээлекчилер хуралының депутады В.А. Гарфутдинов, Кызыл хоорай мэриниң оралакчызы Л.Л. Волгина, № 3 чуртталга-ажыглал участогунуң начальниги А.Б. Синатулова харыылаар. Ол ышкаш ТР-ниң Кадык камгалал яамызы, ТР-ниң санитар-эпидемиология хайгаарал күрүне төвү, Ниити болгаш профессионал өөредилге, Культура болгаш аныяктар политиказының талазы-биле яамылар, Күш-ажыл болгаш социал политика яамызы, Тыванын медицинаның ыяап-ла камгаладылга фондузу, ТР-ниң Чонну ажылга хаара тудар департаментизи, РФ-тиң Тыва Республика талазы-биле пенсия фондузунуң салбыры, РФ-тиң камгаладылга фондузунуң Тыва Республика талазы-биле девискээр салбыры, РФ-тиң Тыва Республика талазы-биле күш-ажыл күрүне инспекциязы, ТР-ниң Кадр политиказы, эртем-өөредилге яамызы, ТывКУ, ТР-ниң Күш-культураны хөгжүдер болгаш аныяктар политиказының талазы-биле яамызы боттандырар.

№ 7 сектор. "Бистиң бажыңывыс» деп №4 чуртталга-ажыглал участогу (Кенден Оксана Васильевна) —Бай-Хаакская, 6, Московская, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 106/1, 107, 107/1, 108/1, 108/2, 109, Ангарский бульвар, 8, 10, Калинин, 1-а, 1-г, 3, 3-а, 3-б, 5-а, 5-б, 5/1, 5/2, 7, 7-а, Заводская, 8, 10, 12, 12-а, 12/1, 18, 28, Западная, 13, Ровенская, 1-а, Горная, 108, Энергетиков, 1, Общежитие ДСК. Подъездилер — 114, подвалдар —78, чада шөлдери — 628.

ТР-ниң Чазак Даргазының оралакчызының хүлээлгезин күүседип турар С.А. Барыбин, ТР-ниң Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының депутады С.С. Санаа, Кызыл хоорайның Төлээлекчилер хуралының депутады А.С. Юртаева, Кызыл хоорайның мэриниң оралакчызы В.Б. Яндай-оол, № 4 чуртталга-ажыглал участогунуң директору О.В. Кенден.

ТР-ниң Энергетика, транспорт, харылзаа болгаш орук ажыл-агый яамызы, Хамааты камгалалының болгаш онза байдалдар яамызы, Россияның транспорт инспекциязының Тыва салбыры, девискээр-энергетика комиссиязы, Госгортехнадзорнуң Енисей округунуң эргелелиниң Тыва салбыры,ОБЯ-ның өртке удур күрүне албанының эргелели, "Тывасвязьинформ" ОАО, Федералдыг почта харылзаазының эргелели, "Енисей" М-54 автомобиль эргелели, "Тываавтоорук эргелели, "Рестопсбыт" КУБ.

№ 8 сектор. "Бистиң бажыңывыс» деп, № 3 чуртталга-ажыглал участогу (Синатулова Анна Борисовна) — Лопсанчап, 2/1, 2/2, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 20, 22, 24, 26, 28, 30, 32, Дзержинский, 1, 3, 5, 6, 7, 9, 10, 11, 12, 13, Кечил-оол, 7, 7-а, 7-б, 7-е, 7-г, 9, 18, 19, 67, 71, Баян-Кольская, 3, 5, 7, 13, 15, 22, Пальмбах, 29, 60 богатырей, 19, Декабристов, 8, Чапаев, 11, Островский, 8, 14. Подъездилер — 141, подвалдар — 62, чада шөлү — 512.

ТР-ниң Чазак Даргазының оралакчызы Р.С. Баян, ТР-ниң Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының депутады А.С. Новиков, Кызыл хоорайның Төлээлекчилер хуралының депутады И.И. Товарищтай, Кызыл хоорайның мэриниң оралакчызы С.К. Ондар, ТР-ниң сан-хөө сайыдының оралакчызы К.С. Ондур.

ТР-ниң Сан-хөө яамызы, ТР-ниң алкоголь продукциязынга күрүне монополиязын хандырар комитет, Казначейство эргелели, ТР-ниң Үндүрүглер эргелели, РФ-тиң Сан-хөө яамызының Тыва Республикада контроль ревизия эргелели, "Сибирь ОВК" Тыва девискээр салбыры, "Народный банк", "Тывакредитбанк", "Россельхозбанк", Күрстрахование эргелели.

№ 9 сектор. "Бистиң бажыңывыс" №4 чуртталга-ажыглал участогу (Кенден Оксана Васильевна) — Лопсанчап, 25, 25/1, 27, 27/1, 27/2, 29, 29/1, 31, 33, 35, 35/1, 37, 37/1, 37/2, 37/3, 39, 40, 42, 44, 44,1, Ангарский бульвар, 25/1, 27, 27/1, 27/2, 27/3, 29, 29/1, 31. Подъездилер — 120, подвалдар —114, чада шөлү — 678.

Кызыл хоорайның мэри Д.К. Донгак, ТР-ниң Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының депутады Ю.В. Кара-оол, Кызыл хоорайның Төлээлекчилер Хуралының депутады А.Н. Куулар, "Бистиң бажыңывыс" МУБ-туң начальниги С.К. Байкалов, Кызыл хоорайның кол архитектору О.В. Байыр-оол, "Бистиң бажыңывыс" МУБ-тан Л.М. Соловьева, Кызыл хоорай чагыргазы, Кызыл хоорайның муниципалдыг бүдүрүлгелери, албан черлери, организациялары.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗАК ДОКТААЛЫНДАН УШТА БИЖИЛГЕ

Хөй каът чуртталга бажыңнарынче кирер эжиктерни яамыларга, ведомстволарга болгаш Кызыл хоорай мэриязының албан черлеринге кышкы үеде ажылдаарынга белеткээрин быжыглаар дугайында.

Харыылаар кижилер: А.Б. Свинцов, Д.К. Донгак, М.К. Нүрсат, Ш.В. Кара-оол, Ш.Д. Ооржак.

1.Тургускан бөлүктерниң удуртукчулары 2004 чылдың сес айның 6-га чедир (бо доктаал редакцияга озалдап келген) бажыңнарны кышка белеткээрин хандырар контроль талазы-биле хөй каът бажыңнар эжиктеринге контроль чорударын яамыларга, ведомстволарга дагзыр.

2. Бөлүктерниң удуртукчулары 2004 чылдың август 7-ге чедир кышкы үеде бажыңнарның болур-чогууру-биле хандыртынган турарынга контроль чорударын яамыларга, ведомстволарга дагзыр.

3. Кызыл хоорай чагыргазынга сүмелээри болза: чуртталга бажыңнарының бажың комитеттериниң даңзызын 2004 чылдың август 7-ге чедир бөлүктер даргаларынга киирер;

4. Кызыл хоорай чагыргазы, яамылар, ведомстволар белеткел ажылдарын 2004 чылдың август 31-ге чедир доозар.

5. Бо айтырыг талазы-биле доктаал төлевилелин хүлээп алыр.

6. А.Б. Свинцовка, чуртталга-коммунал ажыл-агыйынга реформа талазы-биле күрүне комитединге (Монгушка), Кызыл хоорай чагыргазы чуртталга бажыңнарынче кирер эжиктер дээш чоннуң төлеп турар акшаларының дугайында чуртталга-бажыңнар бүдүрүлгелериниң ап турары хөреңгиниң байдалын хынаарын дааскан.

7.Чазак Даргазының Канцеляриязы (Д.Ооржак), Парлалга болгаш информация талазы-биле күрүне комитеди (Ширинду) бо доктаалды «Шын», «Тувинская правда» солуннарга парладыр.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.ООРЖАК.

Болуушкуннар, тайылбыр

ХУУЖУДУЛГА ЧӨПТҮГ БОЛГАН БЕ?

Кажан В.В.Путин РФ-тиң Президентизиниң ийиги ээлчээнге соңгуттурганының соонда Россияның Саналга палатазынга 1993 чылда Россияга эгелээн хуужудулганың түңнелин үндүрер дугайында даалганы берген. Ол дээрге бистиң чуртувуска 10 чыл иштинде чорудуп келген, азы өскээр чугаалаарга, эрге-хоойлу баазазынга чедир үндезилеттинмээн хуужудулганың 10 чыл болган түңнелин үндүрер дугайында Президент анаа эвес айтырыгны көдүрүп үндүрген. Бо айтырыг талазы-биле Путинни деткип турар, деткивейн-даа турар кижилер хөй. Черлик хуужудулганың ачызы-биле баяан дүжүметтерге ол сезинчиг болбайн канчаар.

Он чыл иштинде Россия капиталистиг күрүне кылдыр тургустунуп келген. Заводтар, бүдүрүлгелер, нефть, газ кампаниялары, алдын тывыжының артельдери, транспорт, энергетика дээш, амыдыралдың кол объектилери — триллион долларлар хуу кижилерниң холунче кире берген. Күрүне холунда 70 млрд.долларның өнчүзү арткан. Саналга палатазы бо чылдың июль эгезинде хуужудулганың түңнелиниң дугайында илеткелди Президентиге чажыт байдалга киирген. Ынчалза-даа ооң кол үндезини билдингир болуп турар.

Эрткен чүс чылдың 80 чылдарының ортан үезинден хуужудулга чажыды-биле эгелей берген дизе, частырыг болбас. Ол бир дугаарында кооператив шимчээшкининден эгелээн. Ол ынчан күрүне өнчүзү хуу кижилерниң холунче кирбээн турган. Заводтарның, бүдүрүлгелерниң удуртукчулары ооң иштинге кооперативтерни тургузуп, ону таварыштыр күрүне продукциязын садып эгелээн. Бүдүрүлгелерни ынчаар тургузуптарга кооперативтерже орулга кирип эгелээн. Кажар удуртукчулар шак-ла ынчаар акшаны чыып эгелээн.

Өнчүнүң хуужудулгазы ваучер-биле эгелээн. Ол экономиктиг айтырыгны шиитпирлеп шыдаваан, социализмниң "кежинден" уштунуп үнериниң политиктиг болгаш идеологтуг айтырыгларын шиитпирлээринге улуг рольду ойнаан. Бүгү Россияның өнчүзүн чаңгыс кижиниң адынга хоойлужуткаш, хамаатының үлүү кылдыр сараалыг "ваучер" документизин тургузуп каанын чон ам-даа утпаан. Ол саазынны кижи бүрүзү алган. Ооң утказын чон билбейн турган, хөй кезиинде чон ону бир шил арагага солупкан. Кончуг кажар сайгарлыкчылар ону чедимчелиг ажыглаан. Чижээлээрге, дээрги Бендукидзе элээн каш самосвал ваучерни садып алгаш, делегейде эң улуг "Уралмаш" заводун эжелеп алган болгай. Ваучер улуг болгаш ортумак 100 хире бүдүрүлгелериң салым-чолун шиитпирлээринге дорт киришкен. Кол байлак — бойдус курлавырларына олар дегбээн.

РФ-тиң Чазаан В.Черномырдин даргалап тургаш, дүүнгү кооперативтериң болгаш ваучерлериң акшазын алгаш, элээн каш миллиард долларга долаа кылдыр нефть компанияларын, "Норильскиниң никелин" берипкен. Акшаны Чазак эгидип шыдаваан, хамааты кодекизинге дүүштүр нефть компаниялары, өңнүг металлдар шак ынчалдыр хуу кижилериң холунче халаска шилчип чоруй барган. Өнчүнү дамчыдарда бүдүрүлгениң кол угланыышкынын өскертпес болгаш социал айтырыгларны чедимчелиг шиитпирлээрин айыткан турган. Ол негелде чогуур деңнелге чедир күүсеттинмээнин барымдаалааш, бо хүннерде хуужудулга талазыбиле маргылдаалыг айтырыгларның үнүп турар чылдагааны ында. Долаа садыглаашкынындан амгы олигархтарның төрүттүнгени билдингир.

Ийи дугаарында,албан-биле чоруткан хуужудулга кончуг нарын байдалды тургускан. Ол колдуунда 1998-2000 чылдарда нептерээн турган. Амгы үениң техниказы-биле хандыртынган, эң-не орулгалыг бүдүрүлгелерни тус черниң чагыргалары-биле олигархтар дугурушкаш, кара өжегерээн буураашкынга таварыштырып, ооң соонда чиик өртек-биле садып аппаар турган. Ол хуужудулганың эң-не айыылдыг чүвези — эрге-чагыргага ооң чедип келгени болур. Ол колдуунда шупту угланыышкын-биле чоруп орган. Чазакта чамдык сайыттарны садып алырындан эгелээш, бодунуң кижилерин Ельцинниң "тергиидеп"турган президент администрациязынче киирип эгелээн. Эгезинде олигархтар Күрүне Думазының депутаттарынче боттарының кижилерин депшидер талазыбиле акшаландырып эгелээннер. Чоорту Думадан депутаттарны садып алыры чиик өртектиг дээрзин билип кааннар. Олар оппозициядан эгелээш, депутаттарның колдуун садып апкан турган.

Түңнелинде Чазак кежигүннерин, ооң аппарадын, Күрүне Думазының депутаттарының болгаш Президент администрациязының 90 хуузу (2000 чылда) 7-8 хире олигархтарның холунга турган. Оларның бажынга Ходорковский биле Невзлин турган. Кол сорулгазы — парламентини хуужудуп алгаш, Конституцияны өскертир, Президентиниң Конституцияда көрдүнген эрге-дужаалын бадырып тургаш, Чазак Даргазынга бодунуң кижизин олуртуру турган. Бо схеманы В.В.Путин кончуг эки билип турган. Ооң холунуң адаанга Ельцин үезинде ажылдап турган Волошинден эгелээш, дыка хөй кижилер турган. Оларның ол сүлчээзин үзе шавар дээш В.В.Путин үш чыл иштинде тутчуп келген.

Күрүне Думазының соңгулдазының бетинде Ходорковскийни тудуп бажыңнааны, ол олигархтарга улуг согуг болганы чажыт эвес-ле болгай. Бир эвес бо хөделиишкинни баш удур чорутпаан болза, Күрдуманың соңгулдазының түңнели бир янзы болуп болур турган. Ооң түңнелинде амгы Күрүне Думазының депутаттарының аразында олигархтарның төлээзи чок болуп турар.

Мен мооң мурнунда база Ельцин үезинде ажылдап турган Чазак кежигүннеринден акшабиле холбашпаан кижилерни тывары берге деп бижип турдум. Ынчангаш В.В.Путин соңгулдаже кирерде РФ-тиң Чазааның Даргазы М.Касьяновту ажылындан халап каапкаш киргени безин хөйнү чугаалап турар. Түңнелинде Чазак-даа, Президент администрациязы долузубиле чаарттынган болгай. РФ-тиң Чазак Даргазынга Фрадковту акша-биле, олигархтар-биле холбашпаан кижи дээш олуртканы таварылга эвес. Бо дээрге РФ-тиң Президентизиниң кадрлар айтырыынга кончуг шыңгыы базымны кылганы болур. Эң сөөлүнде "күш"(силовой) яамыларында кадрлар шилилгези чоруп турар.

Чүге Саналга палатазынга Президент хуужудулганың 10 чыл болган түңнелин үндүрер даалганы бергенил деп, айтырыг тургустунуп кээр. Россияда чаңгыс бо күрүне органы олигархтардан хамаарылга чок болуп арткан. Ынчангаш оларның үндүрген түңнели тодаргай болур дээрзи билдингир.

Саналга палатазының үндүрген түңнели чүгле илеткелбиле доозулбас дээрзин аналитиктер чугаалап турар. Россияның экономиказынга эң улуг частырыг хуужудулгадан болдунган деп чүве билдингир. Ынчангаш элээн хөй хоойлулар, чарлыктарны саналдап киирер апарган. Чижээлээрге, национализация дугайында хоойлуну, ындыг хоойлулар дыка хөй сайзыраңгай чурттарда ажылдап турар.

Ажыл-агый чорудулгазының субъектилеринге сайгарылганы чорудуп турда, кандыг-бир айтырыг тургустунуп кээр болза, хуужудулганың түңнелин үш угланыышкынбиле көөрү билдинип турар:

— хоойлу езугаар чөптүг болганы;

— хоойлу езугаар, ынчалза-даа чөптүг эвес;

— хоойлу езугаар эвес болгаш чөптүг эвес.

Хуужудулганың он чыл болган түңнели-биле Саналга палатазының муң ажыг арын киирген илеткелинде хөй-ле айтырыглар көдүртүнүп турары билдингир. Ооң түңнелибиле өнчүнүң эде хуааалдазының чорудулгазы кел чыдар деп аналитиктер чугаалап турар. Ону амдыызында даап чугаалаары берге.

Сергей ХЕРТЕК.

Чагаалар аразындан

Бейканың тывалары

1957 чылда Красноярск крайның Минусинск хоорайынга культура-чырыдыышкын училищезинге Тывадан, Хакасиядан, Якутиядан, Кыдыкы соңгу үүктен эртем чедип алыр дээш янзы-бүрү нацияларның аныяктары эптиг-найыралдыг өөренип турдувус. Бир-ле хүн хакас омак-сөөктүг Инкижекова деп уруг: "Бистиң Уйбат станциязының Бейка суурда хөй сойоттар бар" деп бо-ла болгай. Мээң ачам Донгак Владимирниң аңаа чурттап чоруурун ынчан кайын билир ийик мен. 1950 чылдарның эгезинде ол Улуг-Хем районнуң Көк-Чыраа суурдан ис чок читкен кижи. Донгак фамилияларлыг тываларның ында база барын Инкижекова биске дыңнатты. Ачам аңаа хой кадарып чорааш, 1955 чылда Москвага көдээ ажыл-агый делгелгезинге база чорааш, шаңнаткан-даа болду.

Абакан хоорайдан демир-орук-биле чоруурга 100 километр черде Уйбат станциязы бар, ооң чоогунда "Степной" совхоз бар. Ооң барыын талазында 15 км черде ол совхозтуң Бейка дээр фермазы бар, ында мал ажылагыйлыг тывалар, хакастар болгаш орустар эп-найыралдыг ажылдап чоруурлар. Аңаа четкеш, Ондар Амыр-оол (Сүт-Хөлден, ферманың эргелекчизи), Ондар Шойдаң (Улуг-Хемден, 10 ажыг ажы-төлдүг), Ховалыг (адын уттуп аптыр мен, боду Сүт-Хөлден кижи, 8 уруглуг), Сат Мирон (Таңдыдан, өөнүң ишти – Сат Екатерина), Тоглакпан Виктор (Улуг-Хемден, 2 оол, 1 кыстыг кижи), Байкара (адын уттупкан-дыр мен, Бии-Хемден, кадайы болгаш ажы-төлү — шупту Байкаралар), Кара Кенден (Бии-Хемден), Донгак Владимир (Улуг-Хем кожуун), "Ооржачиха" (ол Ооржак деп фамилиялыг угбайны орта танывас кижи чордум, ажы-төлү база Ооржактар дээр чорду) сугларны таныыр апарган мен.

Суурга баштай кээп турумда Ондар Шойдаң бодунуң бажыңынче чалаан, баарымга хой дөгерип, тыва езу-биле хойтпак тип алган турдулар.

Бир катап суурнуң бичии клувунуң даштында чарлалды кезек улус номчаан тур. Чеде бээримге, күзүн школага өөренир сургуулдарның даңзызы. Оларның аразында 50 ажыг тыва фамилия бар болган. Бир дыңнаан чүвем – фронт чорупкаш, ээп келбээннер дайынчыларның ажы-төлү аңаа чурттап турган тывалар-биле өгленип алгаш, фамилияларын тыва кылдыр кылдыртып алган болган.

Бейкага ак баштыг, 70 ажыг харлыг ирейге ужуражып, ооң бажыңынга база четкен мен. Боду Чаа-Хөл чурттуг. Тыва кижи деп бодаан мен – хакас кижи болган-на болгай, ол хирезинде чугааланыры арыг тыва. Ол: "Тывалар дег эрес-дидим, кашпагай, тывызык, сөглээн сөзүнге ээ болур ындыг улус черле көрбээн мен. Ырлаарда безин бодунуң аъдын, кады чурттап олурар кадайын ырлаар" деп олурганын сактыр-дыр мен. Ирейниң фамилиязы Спирин деп улустан сөөлүнде дыңнадым. Суурга 1962, 1963, 1968, 1971 чылдарда барып чоргулаан мен.

Ооң бээр 40 ажыг чыл эрткен, ол үениң бичии тываларының хары ам 50 ашкан боор. Оларның үресалгалы канчаар чурттап чоруурун, салым-чолун ам бир сонуургап көрген болза эки-ле эртик.

Челбир-оол МИХАИЛ.
Улуг-Хем кожуун.

БҮДҮРҮП БОЛУР БИС

Бистиң тыва чонувус төөгүден ажылчын,малчын болгаш амыдыралдың кадыг-бергелеринге торулбас, кезээде тодуг-догаа, силиг чурттап чораанывыстың херечизи ол. Сөөлгү медээлерден дыңнавыстың херечизи ол. Сөөлгү медээлерден дыңнап, номчуп орарга, республикада мал бажы өзүп турар деп дыңнааш, сеткил өөрүп кээр-дир.

Малывыстың бажы өзүп-даа турар болза, ооң кежи-биле чүнү кылып турарывыс черле эскертинмес. Шаанда Кызылдың Доңмас-Сугга алгы, хөм эттээр заводту 1945 чылдан бээр көрүп, аңаа ажылдап турдум. Аңаа хөй кежин эттээш, фронтуже алгы тоннар даарааш, чорудуп турдувус. Хөмнү эттээш, карартыр будааш, былгаарларны база садып турду. Ол былгаарлар-биле хөм идиктерни база даарап турдувус. Чуга алгыларны тазарткаш, ону кара кылдыр будааш, хром сапыктар база даарап турган. Алгы заводунуң бүдүрген былгаарлары-биле хомут кулаа, аргамчылар дээш, өске-даа дериг-херекселдерни кылып турган.

Үстүнде айыттынган чүүлдерни ам бо үеде чоп бүдүрбестээн бис. Хамык технологтуг механизмнер, химия белен бар-дыр. Кижи бодааргa, ону Тывага бүдүрүп болурунуң аргазы бар. Ам көрүп чоруурга хром идикти, сапогту кожавыста Моолдан садып ап турар-дыр бис. Эътке ажыглаан малывыстың кежин дашкаар күзүрүмче октаптар болу берген бис, чөптүг ажыглаар болза ол база чиг эт ышкажыл. Бо талазыбиле хоочуннарның бодалын дыңнап көрзе деп бодалдыг мен.

Бады ООРЖАК.
Кызыл-Мажалык суур.

ЧАРАШ ААЖЫ-ЧАҢНЫ ХЕВИРЛЭЭР

Кызыл хоорайда Совет Тыванын 5 чылы аттыг стадионга өг делгелгези бооп турда, Бай-Тайга кожуундан келген солун кижилер-биле ужураштым.

Ол дээрге Кызыл-Даг ортумак школазының директорунуң эртем талазы-биле оралакчызы Алефтина Дөрбет-ооловна Калдар-оол.

Кызыл-Даг ортумак школазының республиканың өске школаларынга көөрде онзагай чүүлү — ында суурнуң ус-шевер кижилериниң чогаадыкчы аргамергежилин аныяктарга өөредип, оон-даа ыңай сайзырадыр-биле студия-мастерскаяны ажытканы. Чаа эгелээшкинниң кол темазы: **«Өөредилге системазынга национал культураны хөгжүдери». Кол сорулгазы — өзүп олурар салгалды чараш чүүлге ынак кылдыр кижизидери, оларның сагыш-сеткилинге езулуг тыва национал онзагай овур-хевирни, чаагай аажы-чаңны** хевирлээри бооп турар. Бо чаа эгелээшкин 5 угланыышкынныг. Бирги «Уран-Хээ» деп студия-мастерскаяны республикада алдарлыг мастер **Көгел Мижитеевич Саая** удуртуп турар. Ол ыяштан чазаан тыва эдилелдерге; аяк-савага, хумуң, доскаар, аптара, эжикке, тос-каракка дээш, оон-даа өске национал эт-сепке чараш угулзалар чуруурунга өөредип турар. Бо эртип турар өг делгелгезинге безин улуг, биче ийи өгну боду чазап, өөреникчилери-биле хээлеп, каастап эккелген болду. Ийигизи — «Чонар-даш» студия-мастерская. Аңаа салым-чаяанныг даш чонукчузу Владимир Шөмбүлович Салчак чонар-даштан чараш аң-мең, мал-маган дүрзүлерин сиилбип чонарынга сундулуг өөреникчилерни өөредип турар. Ооң өөреникчилериниң кылган чараш дүрзүлерин республикага болгулаан школалар аразында делгелгелерге көрбээн кижи чок боор. Үшкүзү «Уран дааранылга» студия-мастерскаязынга кайгамчык шевер башкы Раиса Көпеековна Тас-оол тыва национал хеп, сыртык, өг херекселин угулзалап дааараарынга өөредип турар. Ооң сургуулдарының дааараны тыва сыртыкты, шай, дус хаптарын ук школаның делгээни өгге-ле көрүп ордувус. Дөрткүзү — «Алгы-кеш» деп студия-мастерскаяга Сергей Хомушкуевич Кочаа алгы-кешти канчаар эттээрин, оон көгээр, эзер тепсези, төрепчи, сыдым-аргамчы дээн чижектиг эдилелдерни канчаар кылырын бөлүүнде чыып алганы ургларга өөредип турар. Дараазында «Уран-сам» деп студия-мастерскаяга танцы башкызы Рада Владимировна Хертек танцы уран чүүлүнге сонуургалдыгларны хаара тудуп турар. Эң-не хөй өөреникчилер кээп турар студия-мастерская ол дээрзин Алефтина Дөрбет-ооловна мактап олурду. Аңаа танцы башкызы Рада Владимировнаның ажылын мактаар апаар. Оолдар, ургларны чараш шимчээшкиннерге өөредири оларның дурт-сынының өзүлдезинге канчаар-даа аажок онзагай салдарлыг.

Шак ынчаар Кызыл-Даг ортумак школазында өөреникчилерни ыяштан, чонар-даштан, пөстен, алгы-кештен чараш чүүлдерни, эдилелдерни кылып билир кылдыр күзелдиг болгаш салым-чаяанныг ургларны өөредип турар. Студия-мастерскаяларга кичээлдер колдуунда дүүш соонда болур. Бир студия-мастерскаяда-ла 13-15 ортумак болгаш улуг класстарның өөреникчилери өөренир. Школаның 238 өөреникчизиниң 100 ажыы ук студия-мастерскаяларда хаара туттунган. Эки ажылдыг студия-мастерская — алдарлыг мастер Көгел Мижитеевич Саяныы. Оон ыңай даш чонукчузу В.Ш. Салчактыы база. Ынчангаш ыяшка хээ чуруур талазы-биле тергиин өөреникчилер Шеңне Бурундуккай биле Павлина Хомушку, даш чонарынга Самбажык Шөмбүл, Айдыс Бышкак, Чаян Күжүгет, алгы-биле национал хеп дааараарынга Барыңмаа Кочаа, Аяна Күжүгет, танцылаарынга Анай-Хаак Хертек, Люда Монгуш, Надя Шивит-оол, Мая Тойбу-Хаа, Айлаана Хууракпан, оолдардан Меңги Байыр-оол, Меңги Дойбу-Хаа болгаш өскелер-даа бооп турар. Ынчангаш Бай-Тайганың Кызыл-Даг ортумак школазындан чүгле бышкан билиглиг өөреникчилер эвес, ус-тывышчы мастерлер база үнүп турар. Бо чаа ажыл-биле чергелештир өөреникчилериниң ниити эртемнерге билииниң ханы болур байдалынче онза кичээнгейни салып турар.

Бо-ла бүгү чаа эгелээшкинни Кызыл-Даг ортумак школазының директору аныяк башкы Ольга Болат-ооловна Күжүгет суурнуң байдалын чогаадыкчы езу-биле өөренип көрүп тургаш тургузуп, ажылдап кылган дээрзин Алефтина Дөрбет-ооловна онзалап демдеглеп олурду. Школаның коллективи хөлчок аныяк. Ынчангаш ам-даа чогаадыкчы чедиишкиннерже оларны йөрээп каалыңар.

Борис ОНДАР.

"СТАМБУЛ— ДЕЛГЕМ ТЕАТР"

Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

17-ниң хүнүнде чаңгыс ойнаар ужурлуг турдувус. Ынчалзадаа 15-те немецтер келбейн баарга, оларның орнунга ойнаарын дилээрге, көвүрүг кырында театрга дериг-херекселдеривис белеткей бердивис. Тыва-биле аразы беш шак ылгалдыг болду. Сценага 9 шакта ойнап эгелеп турувуста, Тывага дүнекиниң ийи шак турган.

Көжээ даштарда бижиттинген бурунгу түрк маадыр Култегиниң дугайында бо кежээ көрүкчүлерге чугаалаар сөстеримни доктаадып, чеди черге саң салгаш, белеткенип турувуста ла 9 шак четкен.

Дүмбей караңгы. Көвүрүгнүң ол-бо талазынга көрүкчүлер олуттарны долдур чыглып келген. Оюнувус доостурга адыш часкаашкыннары бүгү Стамбулга чаңгыланып турган боор. Тос катап мөгейдивис. Хөй-ле чылыг сөстерни чугаалап, белекселектерни биске тыпсып шаг болдулар. Тывада эртенгиниң беш шак турда аалчылар бажыңынга кээп чемнендивис.

17-де ойнаар турган бис. Бистиң оюнувустуң сураан дыңнажып каапкан, ол хүнде 15-те турганындан-даа ийи-үш катап хөй көрүкчүлер чыылды. 18-те хоорайның солун черлерин кезип, экскурсиялап, Кара далайның алдын кумунга эштип дыштандывыс.

17-де ойнап кааш, Нурлах дээр улуг режиссер-биле дыка хөөрештивис. Келир чайын база бистерни катап чалап турар улус-тур. Нурлах: «Бо фестивальга арай бүзүревейн турдум. Силер тывалар чедип келгеш ойнаптарыңарга эктимден аар чүүк дүжүп, сагыш-сеткилим чиигей берди. Ам тоовас мен. Ийи таланың чоннарын чаңгыс көвүрүгге чыып, театрларывысты таныштырарын аныяк шаамда-ла күзеп чораан кижи мен, ол күзелим боттанып эгелей бергени бо-дур. Бурунгуларывыстың чурту Эне-Сай эриинден келген тываларымга четтирдим» – деп хөөреп, өөрүп орду.

Бистер: «Ал бодум шылазашылазын, арат төре чонум черле шылавазын, бүгү бодум түрезетүрезин, бурун чонум черле түревезин!» деп байырлашкаш, төрээн Тывавысче ээптивис.

Каяа-даа чорааш чедиишкинниг ажылдап чоруурувус дээрге улуг режиссерувус Алексей Кара-ооловичиниң ачыхавыязы болдур ийин.

Дыртык МОНГУШ,
Тыва Республиканың алдарлыг артизи.

ЧОН АРАЗЫНДА КИЖИ

Бо өөрүшкү, мунгарал долган өртемчейге кижиниң амыдыралынга чүү таварышпас боор.

Чамдыкта канчаар-даа аргажок байдал тургустуна бээр. Чоокта чаа улуг чидиригге таварышкаш, хөлчок качыгдап, оон үнер арга дилеп чорааш, чаяан бооп, Хову-Аксы чурттуг, чонда ады-сураа алгаан кызым Надежда Кууларга ужурашкаш, чүгээртеп, сеткилим чиигээн. Бо аныяк ургның ажыг-шүжүглүг келген чонунга шажын талазы-биле сүме бээриниң угаанныын, кижилерниң сагыш-сеткилин оожургадып билирин магадап ханмас-тыр мен. Меңги, соодал, чыл чурагайын сайгаргаш, чүү дээш өг-бүле чидиригге таварышканын чугаалап бээр-дир. Төлге салгаш, чугаалай бээрге, ол өске кижи мээң амыдыралымны дыка эки билир дег болган. Дүжээн дүжүмнү безин шажынга үндезилеп, дыка билдингир кылдыр тайылбырлап бээрге, сагыш ажып кээр болду.

Эң сөөлүнде сагышка алзып турганымдан ханым базыышкыны улгадып турганын билип кааш, бажымны аяк-биле массажтааш, артыжап-артыжап, сүт-биле чуп каапты. Ооң соонда сеткилим сергеп, ажыг-шүжүүмден оожургаан мен. Ынчангаш бо чаа-ла 20 хар чедип чоруур дуңмам Надеждага четтиргеним илередип, чонга ам-даа буянын эки чедирерин дилээр-дир мен. Чон аразынга ындыг буянныг кижилер хөй-ле болзунам!

Светлана ООРЖАК.

Гонорарын солунга арттырдым.

Тыванын 60 чылынга уткуштур

УТТУНДУРБАС ОВУР-ХЕВИРЛИГ

Чурттааш хөйну көрген-даа болза, амыдыралга кижи пегер эвес. 30 чылдарның төнчүзүнде, 40-50 чылдарда кижилерниң күш-ажылга хамаарылгазын, мал-маган өстүреринге чүткүлдүүн, коллектив ажыл-агыйларның үре-түннелдиин болгаш эртем-билигниң амгы үеде кайгамчыктыг ужур-дузазын кайгап, амыдыралдың эрткен оруктарын бодап, сайгарып чоруурга, кижи бүрүзүнүң амыдырал-чурттал-газы бир янзы хевирлиг, ылгалдыг. Маңаа бистиң кырган-ачавыстың амыдыралын сактып чугаалаар бодадым.

Тыванын Россияга каттышканының 60 чыл оюнга белеткелдер чоруп турар үеде кылган ажылдары хөй, чонунга, ажытөлүнге, ажыл-ишке тура-соруктуунуң талазы-биле үлегерлиг кижилерниң амыдыралын солун, сеткүүлге, радио, телевидениеге чырыдары чугула.

Кырган-ачавысты Шырып Тюлюш Тоглакович дээр. Ооң төрээн чери онзагай чараш бойдус чурумалдыг Эйлиг-Хем, Буура. Аныяк чылдарында өг-бүле тудуп чурттап, мал-маган өстүрүп, амыдырап чораан черлери Демир-Суг, Эъжим Ооруу. Чайлаглары чиңгир ногаан Чиндиннээш, Ыргайты, Хам-Дыт. Ол девискээрлериниң оъду малмаганга эм хоолулуг, аң-мең чамдыкта олар-биле кады оттап чоруур.

Бо кайгамчыктыг оранга эң-не баштай 1947 чылда, школага өөредилгем доостурга, чораан мен. Кара ай, бес, кат-тоорук дээш, үүнү чок дээр. Бир чайлагта ортумаа-биле 140 ажыг чадырларны санаан мен. Оларны кымдаа үревес, кыш-чай чок турарлар. Көшкен аалдар чүгле боттарының чадырларынга кээп хонар. Сес ай ортан үезинде шупту дедир ээп, кыштагларынга келир.

Ол-ла черлерге кырган-ачавыс хуу амыдыралдыг, малмаганын өстүрүп, Демир-Сугнуң суггаттыг черлеринге тараа тарып, чер ажылын кылып чораан. Улуг уруу Бии-Хемниң Хөл-Азөөт арбанынга чурттап чораан Санчат-биле өг-бүле тудуп чурттай бергенинден ол 1938 чылда Аржаан суурга көжүп кээп, «Өөк» күрэкономнуң нарын дүктүг, уксаалыг кошкарларын кадарып эгелээн. Улуг Совет Эвилелиниң Астрахань облазындан уксаалыг малды садып эккеп турган үези-дир ийин. Ол мал "Өөк" совхозунга хөлчок өскен. Чылгы муң ажыг, мыйыстыг бода мал база ол хире четкен. Шээр мал ажыл-агыйга 30 муң ажыг турган.

«Ада көрбээнин —оглу көөр». Тюлюш уруг-дарыы-биле кара чаштан ойнап өскен Эйлиг-Хем, Эъжиминден көшкеш, тайга-таңдыны эртип, Кур-Суунга үнүп келгеш, шынап-ла, Өөк шынаазын магадап көргеннер. Ол шакта Өөк шынаазы чиңгир ногаан апарган, эрээн шокар делгемин чадып, чаңнап чыдар ышкаш болган. Мал ажылының кайызын чиик дээр боор. Кыштың чыккылама соогу, чайның изии, чаъс-боран, хат-шуурган дээш, чүү турбас дээр силер. Черле ынчаш малчын кижиниң ажылы амыр-дыш чок, дүн-хүн дивес, берге-ле. Ынчалзажок кырган-ачавыстың туткан холдары-даа салдынмаан, тура-соруу өшпээн. Аныяк назынын болгаш бүгү амыдыралын чүгле мал ажылы-биле доңнаштырган. Ынча хөй чаш хураганнарны менди алыр, оларны азырап доруктурар дээш Шырыптар дыка-ла улуг күжениишкиннерни үндүрген болгаш кандыг бергелерге таварышпаан дээрил. Кыш-чай чок ховуларга, алаактарга чурттап, хөй чаш уруг-дарыын өстүрүп кижизитпишаан, төрээн чуртунга мунмуң баш малды азырап, бедик шынарлыг дүктү тонна-тонназы-биле бүдүрүп берип чораан "алдын" холдуг, ажыл-ишке чаяаттынган, амыр эвес буянныгларның бир өг-бүлези ышкажыл.

Тыва ССРЭ-ге каттышканының соонда экономика, эртем, өөредилге, культура, спорт шапкын хөгжүп эгелээн. Ол үеде-ле баштай МЧАЭ-лер тургустунган. Оон чоорту оларны колхоз, совхоз кылдыр эде организастааш, мал бажын өстүрүп, чер ажылын хөгжүдүп, үре-түннелдиг ажылдап турган үе-дир.

Кырган-ачавыс бүгү назынында амыдыралга быжыг туруштуг, кылган ажыл-ижинге түннелдиг болур дээш кызыдар, бодунга-даа, өг-бүлезинге, ажытөлүнге негелделиг, ак сеткилдиг, эвилең-ээлдек кижи чүве. Ооң чайлаа, кыштаа Аржаан суурдан ырак эвесте Кошпай биле Ужу-Кулак аразынга турган.

Улуг-Хемниң даглыг, кадырберт черлеринге өскен болгаш ындыг ийикпе, Кошпайга хойларын кадарыксаар кижи. Өөк шынаазы чиңгир ногаан чаттыла берген, ортузу-биле өрү-куду дамырактарлыг Өөк хем агып чыдар. Шынааның ийи талазын дургаар ногаан бүрүлерлиг аргаыяштыг сыннар хүрээлээн, ортузунда чадаң ыяштар тудуштур үнген, кезек-кезек черлерде дөңнер ышкаш базырыктарлыг, оларның аразында кужуру агараңнаан малгаштыг черлерде хөөлбек хөлчүгештерлиг. Ындыг чер кижиниң сагыш-сеткилинге-даа, мал-маганынга-даа таарымчалыг.

Ол үеде бо хемниң шынаазынга аалдар, инек, чылгы, хой мал сыңмас турганын революсчу эртемден Феликс Кон 1903 чылда Тывага чорааш, «Урянхайже аянчорук» деп орук демдеглели номунда безин бижээн чораан. Ам дээрге ыржым-шыпшың, мал бажы эвээш кылдыр сагындырар.

Доо-ла дагның бажы чүүңбиле дөмей-дир — деп, менден кырган-ачам айтырган.

Элээн көрүп тура:

— Чыткан тевеге дөмей ышкаш — деп харыыладым.

— Шынап-ла, ол ийи борзан тейжигештер тевениң ийи мөгенинге дөмейи аажок-тур. Барыын талазында чавызаажы — мойну-дур. Дөө көстүп турар дөстек болза, бажы-дыр — дээнин ам-даа сактып чоруур мен. Ынчаар-ла хой кадарып, амыдырап-чурттап чорда, 1948 чылдың бир-ле кежээзинде кырган-ачавысты тудуп алгаш барган. Совет эрге-чагыргага удурланган деп нүгүлге таварыштыргаш, ону 8 чылда эргезин казыттырып шиитгирген болган. Ол хөрээн Казахстанга эрттирип, 6 чыл болгаш ээп келген. Кижинин эргелерин тоон көрбес чоруктар ол үеде тергиидеп турганының херечизи-дир.

Ооң ажы-төлү болур 5 кыс Бии-Хемге өзүп, совхозтуң малын малдап чорааннар. Оларның ийизи ам-даа Аржаанда.

Амгы бичии чаштар-биле катай санаар болза, төрел бөлүк үндезини долузу-биле тургустунган деп болур. Оларның аразында кандыг-даа мергежилдиг кижилер бар. Чонга бараан болуру — чолдуң экизи деп чүве ол-дур ийин. Амыр-дыжын бодавас, ал-ла сагыжы — аал-оранында, ажы-төлүнүң кижизидилгезинде, азыраан малында. Кырган-ачавысты утпайн, сактып чоруур-ла-дыр бис. Ындыг кижилерлиг төрээн Тывавыс хоорайларлыг, чаагайжыттынган суурларлыг, культура, школа, эмнелге черлерлиг, үлетпүр бүдүрүлгелерлиг апарган, ам-даа сайзыралдың оруунда.

Биче-оол МААДЫ,
Радиожурналист.

Тыванын 60 чылынга

СААНЧЫ-ДАА, МАЛЧЫН-ДАА

Чылдар эрткен тудум, назы-хары немежип олурар, ажы-төлүнүң ажытөлү 5 салгал четкен, 82 харлыг кырган-ава Бюрюмаа Лопсановна Түлүш Россия Федерациязының составынга Тыванын бактаап киргениниң 60, республика найысылалы Кызыл хоорайның тургустунганының 90 чыл болур байырлалдарның төөгүзүнүң дугайында сактыышкыннарны чугаалап, ажытөлүнүң, арат чонунуң аразында ам-даа ачы-буянын көргүзүп чурттап чоруур. Ол база бодунуң ажыл-херээнге бүрүнү-биле бердинген, чурттал газынга ынак болгаш эрткен үезин хүндүлеп билир кижилерниң бирээзи.

Бюрюмаа Лопсановна Улуг-Хем кожууннуң Хайыракан сумузунуң үндезилекчилери болур бөдүүн өг-бүлеге төрүттүнгеш, бүгү чурттап келген назынында ол-ла суурунга обкомнуң пленум кежигүнүнге соңгудуп, область комитединиң профэвилелдеринге, хөй-ниити ажылдарынга хөй чылдарда ажылдап чораан. Ооң соонда "Улуг-Хая" совхозка саанчылап, кадарчылап, малчыннап, чаш мал төлүн онча-менди камгалап алыр, сүт саалдазын пландан ажыр күүседир талазы-биле кожуунга болгаш күрүнеге эвээш эвес үлүг-хуузун киириштирген.

Көрбээни, көдүрбээни чок партия кежигүнү, бажының дүгү шагда-ла чедиштир агара берген, кыштың соогунда-даа, чайның изиинде-даа мал-биле халбактанчып чораанын кадыының амгы байдалы бадыткап чоруур кырган-ава-биле чугаалажырымга, ооң сагыш-сеткили ажык, угаан-медерели ам-даа чарт кижи болду. Ооң 60 чыл оурунгаар тыва чоннуң улуг орус чуртунга каттыжарының мурнунда кандыг чурттап чораанын, ол үеде кижилерниң сагыш-сеткили, ылаңгыя Улуг-Хем кожууннуң удуртукчуларының ажыл-агыйга негелдези, ниити амыдырал кайы хире хөгжүлдени алганының дугайында база аңаа деңнепки дег амгы үеде черле чүү артканын чугаалаанын дыңнааш, уттуучал болур хамаанчок, улгаткан тудум угаан кирген кижи-дир деп билдим.

"Улуг-Хая" совхозтуң 5 кызыл сылдыс эдилээн сүт-бараан фермазынга саанчылап чораан үезинде инек бүрүзүнден сагган сүттүң килограммы дээш кайы хире тулчуп чораанын чоргаарал-биле сактыр болду. Ол үеде бир саанчыга эвээш-ле дизе, 40 баш инек онаажыр, баштайгы дээрезинде төрээн инектерниң бызааларын эдирип саар. Иезинден чарган бызааларны кара шайны эмискиктеп тургаш өөредип ап болур, а эмиглиг инектерни хайдактап өөредиринге кончуг берге үелер турган. Алыс боду улуг саанчы турган болгаш оон ажылга-даа, хөй-ниити амыдыралынга-даа негелде канчаар-даа аажок улуг турганын Бюрюмаа Түлүш амдаа утпаан. Чижээлээрге, фермага чурум үрээшкини болган, чок-ла болза, кандыг-бир саанчы азы кадарчы ажылче үнмейн барган болза, улуг саанчы чүнү көрүп турганыл дээш-ле баар, хурал-суглааларга бо-ла сайгарты бээр.

Күш-ажылдың хоочуну Б.Л.Түлүш.

Коммунистиг партия үезинде ооң даалгазын кежигүн кижи албан күүседир турганы ол-дур ийин. Улуг даалганы хүлээдип каан соонда, негелде езугаар ажылдап өөренген кижиге бо үе, бир-бир бодап кээрге, эки-даа ышкаш, өске талазында, багай чүүлдер хөй дээрзин ол демдегледи. А 1968 чылдан эгелээшле хой ажылынче шилчип, 100 төрүүр башка онааштыр 110, 115 чедир чаш хураганнарны ап, күрүнеге эзт, дүк бүдүрүүшкүнүнүң күүселдезин каш катап пландан ажыр боттандырып келген. Ынчан база-ла негелде оон бичии-даа чиигевээн.

Бодунуң ажы-төлү, ажытөлүнүң уруг-дарыы-биле катай 5 салгал четкен кырган-ава-биле аравыска дыка-ла ажык чугааны кылган бис. Солунга үнер деп кайын билген деп, Бюрюмаа Лопсановна амгы үеге хамаарыштыр хөй-ле чүвени чугаалап, ылаңгыя чоннуң ажылдап каан акша-төгериин чедир санап бербезинге, ажыл чок кижилерниң хүнден хүнче көвүдеп, арагалаашкынның, мал оорлаашкынының кызыгаар чок барганынга сеткилиниң хомудалын ажыткан. Ынчалза-даа ооң 40 ажыг чылдарның дургузунда чурттап чораан чери Сенек-Аксын амгы үеде хола-хараган долдур шыва ала берген-даа болза, кыштаа Улуг-Артты, хойтпак тигер чайлаа Өдең-Шөлдү, чазын, күзүн көжүп чеде бергеш, малын семиртир чери Кичигенниг-Оймакты ээн кагбайн, боттарының ажы-төлү баштаан өске-даа хуу чон ээлеп турар. Дөмей-ле мурнунда чылдарда дег, совхоз малчыннарының мал коданнарынга чедишпейн турган кыштаглары ам ээнзирээн, кожа аалдарның одар шөлү кызыызындан, карак чивеш аразында болганчок-ла каттыжа бээр мал-маганы-даа эвээжээн.

Бюрюмаа Лопсановна Түлүш хөй чылдарның дургузунда аңаа-маңаа ажылдаан мен деп мактаныр күзел чок кижи болган. Ынчалза-даа сөс чокка-ла 4 класс дооскан бөдүүн ажылдакчының күш-ажылын үнеңеп турганы, ооң камныы кончуг кылдыр ораагаш, безерек балетка чемоданда суккулап каан хөй санныг орден-медальдары болгаш Хүндүлел бижиктери ону херечилеп турар. Амгы үеде ол Хайыракан суурунда кырыгыже ажылдааш, хүндүлүг дыштанылгаже үнген пенсиязын ап, чагырга черинден улуг дуза-даа дилевейн, бодунуң шаа-биле-ле чурттап олурар.

Өйлеп-өйлеп ол Кызыл хоорайга келгеш, хеймер уруунуң улуг оглу Артыштың бичии өпеязын алчып, харын-даа Женязын 2 харга чедир азырап берген. Байырлажып чоруурумда хүндүлүг кырган-ава бистиң аныяк-өскенге моон соңгаар черле бичии чаяан азыралындан уштунуп, бөкперлежип алгаш, аай-дедир шуужуп, алгышкырыш, шош-содаа үндүрерге чоруун чавырылдыргаш, эртем-өөредилгеже, амыдыралдың быжыг туружу болур күш-ажылче сундуккан болза дээн чагыг-сөзүн бирден бирээ чокка чугаалааш, күзүн демдеглеп эрттирер байырлалдарывыс бүдүүзүнде шупту-ла чүве эки болзун деп йөрээлин берди. Өгбе чагыы өндүр болгай, улугларның берген арга-сүмезин өзүп орар салгалывыска дамчыдып, үлегер-чижээвисти көргүзери — бистиң оюп эртпес хүлээлгевис.

Ч. МОНГУШ.

Билирим болгаш дыңнап билип алган чүүлдеримге үндезилээш, амгы үеде мээң бодалым-биле арай уттундуруп бар чыдар, ынчалза-даа бодунуң үезинде эвээш эвес чаагай үүлени бүдүрген чаңгыс чер-чурттугларым дугайында бижиирин шиитпирлеп алган мен. Кайда-даа дег, мээң чаңгыс чер-чурттугларым аразында төлептиглер хөй, ындыг-даа болза мен ам чүгле үш кижиниң дугайында чугааны кылырым ол.

ТӨЛЕПТИГ ҮЛҮҮН КИИРГЕН

Биче-Ховалыг Сайын Адавастай (Шой-Сүрүң)

Ол бодунуң үезиниң деңнелибиле шыырак эртем-билиглиг кижи чораан. Ынчангаш нам, аревэниң суму, арбан ажылынга аныяк үезинден-не мергежип, чон ортузунга суртаал ажылы, бижик өөредилгезин организастаарынга идепкейин көргүзүп, шыырак дуржулгалыг апарганындан чоорту харыысалгалыг ажылдарже улам-на шымнып кирзе-кирзе, 1937 – 1938 чылдарда Кызыл хоорай чагыргазының даргазынга чедир депшээн. Ооң орус болгаш моол дылдарны хостуг билир болганы Тывага турган совет хамаатыларның албан черлери-биле харылзаа тудуп, ажылды сүмележип, аргадуржулга солчурунга идиглиг болганы чугаажок.

1937 чыл-ла боор, бистиң Бора-Хөлге чиик-кара деп машина келген. Сураа Дондук акыйның дуңмазы Сайын сайыт келген, орус кадайлыг, оол, кыс ийи уруглуг дижип турар чүве. Бис бичии улус ол шагда ховар көстүр машинаны үглеп, сонуургап шаг бооп турар бис...

1938 чыл төнүп турда, "Сайын сайыт контрлаан, кара-бажыңнаткан дидир" деп улуг улус бүдүү чугаалажып турар чүве чораан.

1963 чылда Красноярск хоорайга бот-өөредилгелиг өөренип тургаш, эжим-биле хоорайлап чорувуста, бир-ле тывазыг кара ашак бистиң тывалажып турарысты дыңнааш, хайгаарап турганы ол боор оң, биске чедип келген. Чугаалажы бээривиске, "Сайын деп кижи мен, Бора-Хөл оглу мен" дээр болду. Ачамны таныыр, төрелим дээр, Бажың-Алаакта улустарны адагылап айтырар кижи болган. Чугаавыс дооступ турда: "Чанарында мээң бажыңымга кел" дээш, Туранда адрезин айтып берген кижи. Сессия соонда Кызылга келгеш, аазааным езугаар Туранга чеде бергеш, ооң улузу-биле таныжып хөөрешкен бис. Агарткан дугайында документизин меңээ көргүскен. "Биче-Ховалыг Сайын Адавастайның үүлгеткен херээн чогун барымдаалааш, агартып хостаан" деп кеземче хоойлузунуң элээн-не чүүлдерни айтып каан чүве чораан. 8 чыл шиитпирлеп кижи болган. Лагерьге амыдырал дугайында-даа чугаалап олурду. "Хоорай даргазы тургаш, эң кол ажыл – тудуг ажылы, хоорайның кудумчуларының аяншинчизин эдип алыры, хоорай хамаатыларының ажыл-агыйын барып көрүп, оларның-биле хүн бүрү харылзажып, бир демниг ажылдаары дээш-ле, ажыл-ла хөй, амыр-дыш-даа чок чүве болгай" деп хөөреп олурган кижи.

Ынчангаш Биче-Ховалыг Сайын (сөөлүнде документизинге Саин Сергей Иванович кылдыр өскертип алган чорду, а Кызыл хоорай чагыргазынга даргалап чораан 20 кижиниң адын киирген самбырада ону Сундуй Саин дээниниң ужурун билип чадап каан мен) найысылалдың хөгжүп сайзыраарынга хөй күштү үндүрүп, улуг ажылды бүдүргеннерниң бирээзи болур.

Ооң кижизиг мөзү-шынары: дузааргак чаңы болгаш кызагдатканнарга болчуп чораанының дугайында Сайын-биле эгезинден төнчүзүнге чедир чаңгыс черге "херээн" эрттирген, Баян-Тала чурттуг сураглыг Куулар Шымбай-оол ха-дуңмазынга, чоок кижилеринге чугаалап, чагып чораан дижир чораан.

Монгуш Севилбаа Чимитович

Ол бистиң черге кончуг-ла хүндүткелдиг кижи чораан. Бистиң чер улузу ооң адын адавас, ойзу "Бузаң дарга" дижир чүве. Чүге дээрге ол кедергей шевер турган: чазаныр, тудуг кылыр, хеп быжар, даараныр дээш-ле, баар. Севилбаа Чимитович кончуг топтуг-томаанныг, биче сеткилдиг, дузааргак, ындыг чаагай бүдүжү-биле чаңгыс чер-чурттугларының хүндүткелин чаалап алган.

Нам кежигүнү тургаш, та эге организация секретары турганы ол чүве, арбан-сумунуң ажылынче чонну организастап, буга-сумун казар, чудук кезер, токпак кагар, орук-чирик аштаар дээн ышкаш хөй-ниити ажылдарын, тараа-сиген, кыштаглаашкын, чайлаглаашкын айтырыгларын ол үргүлчү хайгааралга алган чоруур.

40 чылдарның ийиги чартыында Бора-Хөлге "Бора-Хөл" МЧАЭ-зи тургустунган, ооң даргазынга Севилбаа Чимитовичини чаңгыс үн-биле соңгуп алган. Дораан-на чонну эвилелдеп алгаш, Ооругнуң кара суунга бодунуң төлевилели-биле суг хөөлбектелир моондак (плотина) кылып, Ооруг адааның Көк-Хавактың бугаларын казып, Шаңгыр-Хая белиниң, Ооруг адааның кур черлерин суггаргаш, чардырып (аът андазыны-биле безин), тарааш, чаагай дүжүттү ап, Хөл, Хараган аразынга черни МТС-тен "НАТИ" деп трактору-биле болбаазырадып турган. 50 чылдарның эгезинде коллективизация эгелээни-биле "Бора-Хөл" МЧАЭ-зи колхоз болу берген. Чаа-ла ажылдың уг-шиин тодарадып турда, үстүкү черлерден бо колхозка таарышпас, суг-чары чегей чер-дир, Баян-Дугайның Кызыл-Хавакче көжер силер деп айтыышкын келген. Бора-хөлчүлер шаг-төөгүден чурттап чораан черин ээн каггаш, Кызыл-Хавакче көшкеннер-дир. Аңаа контора, склад тудуп, школаны безин орту киир туда бергенде, Бажың-Алаакка турган "Искрага" каттыжар силер, ам ынаар көжер деп айтыышкын келген дээр. Ол эгелеп алган ажылын соксадып, тудугларны бузуп, терге, шанакбиле көжүрерин Бузаң дарга организастаан кижи-дир.

"Искра" деп каттышкан колхозка бирги чергениң кол ажылы тудуг турганы билдингир. Ол бүгү албан черлериниң болгаш колхозтарының чурттаары тудугларының кол командылакчызы Севилбаа Чимитович бооп, тудугжуларны баштап, кончуг улуг хөмчээлдиг ажылдарны чоруткан.

Ондар Чылбак Шаажаң-Хөөевич

Ону Чөөн-Хемчик чону "Иелер даргазы" деп тургулаанын кижи дыңнаар чүве. Чүге дээрге ооң күш-ажылчы намдары, ажыл-чорудулгазы чүгле чаңгыс албан чери – кожууннуң социал хандырылга килдизиниң пособие талазы-биле бухгалтер-инспекторундан эгелээш, ооң-биле доозулган болуп турар. Күш-ажыл дептеринде сөөлүнде харын "Мөңгүн-Тайга кожууннуң социал хандырылга килдизиниң эргелекчизи" деп бижик бар, олла. Чылбак Шаажаң-Хөөевич Тывага ол ажылды тергиин билирлериниң бирээзи бооп, ажылының дугайында эртем болгаш практикага хамаарышкан литератураны четчири-биле чыып, ону хандыр өөренип ап чораан, чүге дээрге боду ол талазы-биле тускай эртем-даа дооспаан кижи. Ол материалдарны шудургу өөренмишаан, Кызылга, Москва, Ленинград дээш, өске-даа хоорайларга семинарларга билиин бедидип ап, кожуун, суму чергелиг өөредилгелерни кожууннуң удуртукчулары-биле сүмелешкеш, документилер-биле ажылдаарының, будулгаазынныг айтырыгларны канчаар шиитпирлээриниң талазы-биле илеткелдерни билдингири-биле дыңнакчыларга чедирип чораан.

Тывада эң дээре специалист чораан дээрзин ооң шаңналдары – РСФСР-ниң Дээди Соведининиң Президиумунуң Хүндүлел бижии, область, республика чергелиг социал хандырылга албаннарының, партия райкомунуң, райкүүскомунуң хүндүлел бижиктери херечилеп турар, олар бир папка ишти чоржук. Чоннуң аңаа тургусканы айтырыгларын, дилеглерин кичээнгейлиг дыңнап, чогуур черлерге чедип тургаш, чогумчалыг шиитпирлептер болганы-биле ол чоннуң хүндүткелин чаалап ап, хоорай Соведининиң депутадынга база соңгуткан.

Уругларының авазы Чечен Наадымовна Чадааананың хлеб заводунуң бөдүүн ажылчыны бооп ажылдааш, ол-ла заводка мастерлеп чораан. Шылгаранган күш-ажылы дээш Октябрь революциязының ордени, "Күш-ажылчы шылгарал дээш" деп медаль болгаш өске-даа шаңнал-макталдарның эдилекчизи. 80 хар чоокшулап орар буянныг эне уругдарыының ажы-төлүн азырап, омак-сергек чурттап олурар.

Ынчангаш мээң үстүнде киирген чаңгыс чер-чурттугларым Тываның бөгүнгү чедип алганы хөгжүлдезинге төлептиг үлүүн бараалгатканнар деп чоргаарал-биле чугаалаар апаар.

Дагба ХОВАЛЫГ,
күш-ажылдың хоочуну.

Тыванын 60 чылынга

ТЫВА ДУГАЙЫНДА МОНОЛОГ

Осетиядан Тываже согур душ бооп чедип келген кижи мен-не болгай мен. Эки турам-биле үлээшкин езугаар чоруур студентилерге бодум каттыжып алган мен. Ада-ием-даа ырак черже мени чорударынга удурланган, деканывыс (Хетагуров аттыг университет) Алла Иосифовна база "сагыш-бодалдары кайда-чүде булуттар аразында эштип чоруп турар", боттускайлаң амыдырал билбес кижи өске черге канчап шыдажырыл, ооң орнунга артып калгаш, анаа "кудуруун кызыпкан орбас бе бо" деп хыйланып шаг болган.

Өөрлерим аразында Тыва дугайында кым-даа чүнү-даа билбес. Мен бодаарымга ында ыттар шанактап алган негей тоннарлыг кижилер чоруп турар ышкаш. Ол бүгүнү бодап кээримге, дыка сонуурганчыг, ынчангаш өжежип тургаш, чоруурун чедип алган мен.

Владикавказтың аэропортунуң ажылдакчылары безин Кызылга канчап чедерин билбес болган. Новосибирскиге чедир билеттер ап алдывыс. Оон Абаканга чедир демир-орук-биле келген бис. Улаштыр Кызылче автобуска олуруптувус. Ол орук ам-даа караамда хевээр, сагыжымда чуруттунуп артып калган. Кавказ кижилерин кайгадыптар чараш бойдус ховар. Ынчалза-даа Кызылче чоруп органывыс орукту ийи талазындан кызып алган тайга бир тускай, онзагай чараш боорга, магадап ханмайн, соңгадан хараттынып-ла чордувус.

Кызыл дээрге хензиг хоорайжыгаш болган, шупту чөгенип кагдывыс. Ынчалза-даа бөлүглежип алгаш, Енисей кыдыынга келгеш, шупту аазатпайланып калган бис. Ындыг улуг хемни ооң мурнунда бистиң аравыстан кымдаа көрүп көрбээн! Магадаашкынның шимээн-даажы-даа кедергей: чамдык кижилер хемниң чалгыгларынче алгы-кышкылыг шурап, эштип-шымнып, амырап шаг болду.

Шуптувусту аңгы-аңгы районнарже тарадыр чоруткулапкан. Чаңгыскурсчуларым мени камгалап аар дээш кызыттылар: "Шүлүкчү Цаллагованы чааскаан чорудуп болбас, дораан түрээр, чүге дизе ол "бо өртемчейден эвес кижи болбазыкпе". А мен "шыдаар мен" дээш бодумнуун чедип алдым.

Бай-Тайганың Кызыл-Дагже орук ырак-ла чорду. Ак-Довуактан Тээлиже чоруп орган автобуска хенертен ыры чаңгыланып үндү. Барык шупту ырлажып эгеледи. Шуут кайгап кагдым. Бир-ле чогаадыкчы коллектив концерти ышкаш сагындырды. Сөөлүнде билгеним ол дээрге анаа чорумалдар – орук кижилери ышкажыл, а ыры дээрге тываларның ханында, ылаңгыя орук ыры.

Тээлиге мени Кызыл-Даг ортумак школазының директору уткуп алгаш, ээн интернатка чыттырып кагды. Августуң чаа-ла ортан үези. Директорнуң адын Ким-оол Көк-оолович дээрзин ам-даа утпаан мен. Сөөлүнде билгеним-биле ол башкы улуг ат-алдарлыг, билдингир кижилерниң бирээзи болду. Интернаттың повары акый мени аажок-ла азырап турду ийин. Мени эң-не баштай тыва сөстерге өөреткен кижи база ол. Амга чедир меңээ чедирген ачы-буяны дээш аңаа мөгейип чоруур мен. Директорбиле иелээн олар мени "кавказ чечээ" дээр турдулар. Ынчан чаа-ла 22 харлыг турган мен.

Август төнчүзүнде суурга хөглүг-омак, эрес, кижи бүрүзүбиле чугаалажыр ажылдакчы кижи даштыкы аалчылар эдертип алган чедип келген. Директорум ол дээрге Тыванын баштыңы Салчак Тока-дыр, ол Тыванын чонар-даш чазаар мастерлери-биле даштыкыларны таныштырар дээш келген дээрзин меңээ тайылбырлады. Тока мээң-биле база чугаалашкан. Осетиннерниң дылы иран бөлүкке хамааржыр дээрзин ол аажок элдепсинер болду. Шынап-ла, Кавказта ол бөлүкке чүгле осетин дыл хамааржыр. Ынчан келген аалчылар шупту чонар-даштан чазаан чүүлдерни аажок сонуургап садып ап турган чүве ийин.

Сентябрьдан эгелеп мээң башкы ажыл-чорудулгам эгелээн. 7-11 класстарның орус дыл болгаш литература кичээлдерин шуптузун меңээ үдүрүп каан. Орус дылга чугаалаары кошкак-даа болза, ынчан (амгы үеге деңнээрге) өөреникчилер боттарынга бүзүрелдии аажок харыылаар чүве. «Башкы» деп сөстүң утказын болгаш үнезин ынчан эки билбес турдум. Тываларга «башкы» дээрге эң-не хүндүткелдиг кижи-дир дээрзин соонда билдим. Кажан өөреникчилерим мени «башкы» дээрге, мен ол сөстү «башка» кылдыр дыңнап алгаш, бажымда чүү бар болганы ол дээш аажок элдепсинип, чапсарда башкылар өрээлинге кээп көрүнчүктенип-даа турар мен, бажым-даа анаа-ла болган-на болгай. Повар акыйга «өөреникчилер мени «башка» деп кыжырып тур деп хомудап чугаалаарымга, ол дыка-ла каттырды. «Башкы» дээрге эки сөс-түр дээрзин ол тайылбырлап берди. 14 чыл көдээ школаларга ажылдааш, бодумнуң адымны шуут дыңнавас болган мен, шупту-ла «башкы» дээрлер: өөреникчилерим-даа, улуг кижилер-даа. А школа башкылары мени анаа «Борисовна» дээрлер. Ооң соонда 19 чыл иштинде ажылдаан университедимге базала «башкы» диртип чордум. Ол адымга «РФ-тиң улус өөредилгезиниң тергиини» деп алган адымдан артык чоргаарланып чоруур мен.

Кымга-даа баштайгы күш-ажылчы чылы уттундурбас болуп артып каар. Мен база ол чылды дыка эки сактыр мен. Чеди класстың өөреникчилери меңээ тыва сөстерни өөредип эгелээннер. Бир катап кичээл үезинде артыкы партада орар оол бижиттинмейн, анаа орарын эскерип кааш, оюн-баштак-биле кыдырааш алгаш, бажын орта «дырт»-ла кылдым. Бажын көдүрүп келзеле, өөредилге эргелекчизи башкы бо, кортканымны чүү дээр! Аажок оожум башкы-ла болгай, сагындырып кагбайн мээң кичээлимге олуржуп кирип келген башкы ышкажыл.

Өөреникчилерим-биле чонар-даштап чораанывыс амдаа караамда хевээр. Оларның чонар-даштан чазаан дүрзүлериниң чаңгызын-даа утпаан мен. Ынчан «Даш тоол» деп чүүлдү «Тувинская правда» солунга бижидим. Ооң соонда ол-ла чүүлүмнү Осетияның аныяктар солунунга база парлаттым.

Хоорай чурттуг кижи болгаш от одап чадап, печка долгандыр «танцылап» турганымны! Та чеже саазын ужудуп кааптым ыйнаан, ол хиреде одум отчувас. Бир кежээ бүгү бодум хүлде быргажып алган ыглаар чыгыы от одап чадап орумда, өөреникчим уруг келгеш, бажын чайып-чайып, ыяштарымны дедир ужулгаш, чиңгеледир доорап-доорап ам кээп отту салды. Бүдүн чартык хире чыл эрткенде, ынчан чүгле печка одаптар апарган ийик мен.

Бир дугаар тыва кудага чалаттыргаш, хүндүлүг аалчы бооп, ужа-төш-биле хүндүлеткеним уттундурбас.

Тыва деп чуртту Бай-Тайганың Кызыл-Дагдан танып, билип эгелээн мен. Ол хевээр Бай-Тайганың салгын-хады аксым-кежиин кыйгырбышаан, амыдырал-чуртталгамны үдеп чору.

Эмма ЦАЛЛАГОВА,
шүлүкчү.

(Улаштыгы).

Төрүттүнген хүнүнден 190 чылынга

ШЕВЧЕНКО БОЛГАШ ТЫВА ЛИТЕРАТУРА

Улуг украин чоннуң шүлүкчүзү Тарас Шевченкону Тывада билбес кижи чок. 1964 чылда Чырыдыышкын яамызының үндүргени "Төрээн чогаал" деп өөредилге номунда (тургузукчузу чогаалчы Олег Сагаан-оол) украин шүлүкчүнүң допчу намдарын тода берген болгаш шээжилээр ужурлуг чогаалдар кылдыр Шевченконуң «Дүш» болгаш «Чагыг» деп шүлүктерин киирген. Хөй-ле тыва салгал ол "Төрээн чогаал" номун өөренип эрткен. Оларның дылында «Дүш», «Чагыг» деп шүлүктер шээжибиле эптежип калган, ам-даа ону чугаалап чоруур. Тыва чоннуң Тарас Шевченко-биле таныжылгазы бо хрестоматиядан-даа эрте эгелээн. Тодаргайлаарга, 1941 чылда «Революстуң херели» деп сеткүүлде «Украин улустуң улуг чогаалчызы Тарас Григорьевич Шевченко» деп ооң бот-намдарын бижээн үүл парлаттынган. Тыва чон 1937 чылда А.Пушкинниң чогаалдарын болгаш ооң дугайында үүлдерни бодунуң дылынга номчаан болгай. Тарас Шевченко тыва чоннуң бодунуң дылынга номчааны ийиги улуг чогаалчызы болганы ол-дур. Тыва чечен чогаалдың үндезилекчилери, ол үеде ат-алдары элээн сурагжый берген чогаалчыларывыс: Степан Сарыг-оол, Сергей Пюрбю олар Шевченконуң «Дүш», «Чагыг» деп шүлүктериниң очулгазын база ол-ла сеткүүлде парлаан. Ынчан сеткүүл латын үжүктер-биле парлаттынып үнүп турган. Оон бээр Тарас Шевченко тыва чоннуң база бир хүндүлүг, ынак чогаалчызы апарган.

Тарас Шевченконуң салымчолу, чогаалдары кымны-даа хөлзетпейн барып шыдавас. Ол 1814 чылда Киев губерниязының Моринцы сууржугажынга тараачын кижиниң өг-бүлезинге төрүттүнген. 11 харлыында бүдүн өскүс арткан. Кожазы байга хөлечиктей берген. Энгельгардт деп бай хөлечик оолдуң чуруурунга салымныын билгеш, ону ол үеде ады-сураа билдингир турган В.Ширяев деп чурукчу-декораторга хөлезилеп каан. Ынчан бичии Шевченко ол үениң сурагжый берген чурукчулары: К.П. Брюллов, В.И. Григорьевич, В.А. Жуковский, А.Г. Венецианов, М.Ю.Виельгорский оларны таныыр, билир апарган. Чурукчу К.П.Брюллов ол өйде Жуковскийниң портредин чурааш садыптарга, 2 муң 500 акша болган. Ол акша-биле Шевченкону ооң ээзи байдан садып алган. Салым-чаяанныг чурукчу оолга хосталга шак ынчаар келген. Ол-ла чурукчуларның күзели болгаш күжү-биле Петербургтуң уран чурулга академиязынга Шевченко өөренип эгелээн. Брюлловтуң ынак өөреникчизи болгаш чоок өңнүү болу берген. Академияга өөренип турган чылдарында (1838-1845) чүгле чурулгага салым-чаяанныындан аңгыда, ол чечен чогаал бижииринге база талантылыын көргүскен.

1840 чылдың апрельде ооң бирги ному «Кобзарь» чырыкче парлаттынган. «Кобзарь» аңаа улуг алдарны эккелген. Ында кирген шүлүктер лириктиг күжүбиле, бижиттинген аяны-биле чоннуң сонуургалын хайыктырган. Кобзарь дээрге украин чоннуң ыраажызы, мергенчечен, чоннуң арын-нүүрү, ат-алдарының символу болур. Номда кирген шүлүктерде хаанныг чазакка удур хөөннер база илереттинген. Ядыы чоннуң күзелдерин, оларның аар-берге чуртталгазын көргүскен шүлүктер база арбын. 1847 чылда Тарас Шевченкону хаанныг чазак тудуп хоругдаан. Николай 1 хаанның холу-биле бижээн саазында мындыг сөстер бар: «Бижиирин болгаш чуруурун хоруур болгаш шыңгыы хайгааралга алыр!». Шевченконуң эш-өөрү Николай 1 хаанга өргүүдел бижип, Шевченкону хостап алыр дээш оралдажыышкыннарны каш удаа кылгылаан... 1857 чылда, кажан Николай 1 хаан өлген соонда, Шевченко хоругдалдан хосталыр аргалыг болган. Тарас Шевченко бодунуң чуртталгазының сөөлгү хүннеринге чедир уран чурулгага болгаш чечен чогаалга хөйнү кылган... Бодунуң чогаадыкчы ажылыбиле чоннуң ынакшылын, хүндүлелин ол дириг чораан чылдарында-ла чаалап алган.

Ооң ат-алдары чүгле украин чонда эвес, чүгле славян чонда эвес, бүгү делегейге тарай берген. Ооң кол чылдагааны – бодунуң чылдарында чоннуң амыдыралын, ооң үзел-бодалдарын, хөөн-сеткилдерин бедик мергежилдиг, шыны-биле чуруп, бижип көргүскенинде. Саян сынның артында чурттап чоруур тыва чонда Тарас Шевченконуң ат-алдары база бедик. Шүлүктериниң номнары 1964, 1988 чылдарда Тыванын Ном үндүрер черинге чырыкче үнген.

1964 чылда парлаттынган ооң «Дүш» деп номунда шупту 27 шүлүктер парлаттынган. Оларның очулгаларын билдингир тыва шүлүкчүлер: С.Сарыг-оол, С.Пюрбю, О.Сагаан-оол, М.Кенин-Лопсан, К.Кудажы, М.Доржу, Е.Танова, М.Өлчей-оол, Э.Кечил-оол олар кылгылаан. Бо ном тыва чечен чогаалга улуг төөгүлүг болган. Чүге дээрге ук ном Шевченконуң 150 харлаан оюн таварыштыр чырыкче үнген. Тыва чечен чогаалдың дынын туткан үстүнде ады кирген чогаалчыларывыстың база делгем көрүжү, оларның чоннар аразында найыралды быжыглап, эп-сеткилин каттыштырып турган чаагай ажыл-херектери деп чүве билдингир, каракка көскү.

База 1988 чылда Тарас Шевченконуң «Чагыг» деп номун Улустуң чогаалчызы М.Кенин-Лопсан чыып тургускан болгаш номнуң сөөлгү арыннарында Шевченконуң дугайында үүлдү бижээн. Ниитизи-биле Тарас Шевченконуң тыва дылда «Дүш» болгаш «Чагыг» деп чырыкче парлаттынып үнген бо ийи ному дээрге, украин шүлүкчүнүң тыва черде ат-алдарының бедии болгаш тыва чоннуң аңаа хандыкшылының бадыткалы-дыр.

База дыка хөй тыва чогаалчылар ооң дугайында хөйнү бижээн. Чүгле ооң дугайында үүлдер-биле кызыгаарланмайн, харын-даа улуг украин шүлүкчүге турааскааткан шүлүктер бижиттингилээн. Оларның бир чижээ, Байкара Хөвеңмейниң «Тарас бөгүн көрген болза аар!» деп шүлүү.

Тарас бөгүн караа-биле
Төрээн черин, Украинаны,
Дөгерезин көрген болза аар!
Аңгы хостуг, күжүн каткан
Акы-дуңма улустарда
Ону адап турарын-даа
Ол ам топтап дыңнаан
болза аар!

Тарас бөгүн оттуп келгеш,
Днеприн база кежип,
Дээрниң кааңын көрген
болза аар!
Каттыраңнаан Днепрогэсче
Енисей, Волга ГЭС-терниң
Карак базып ойнаанын-даа
Эргеленип чаптаан
болза аар!

Тарас бөгүн чедип келгеш,
Аныяксаан Киевинге
Аяар, шөлээн кезээн
болза аар!
Космонавчы Павелиниң
Холун тудуп мендилежип
Коммунизм тудугжузун
Кобзарь боду бижээн
болза аар!

Тарас бөгүн Тываа келгеш,
Чыраа-саяк аттар мунуп,
Чындыңнадып турган
болза аар!
Тыва дылда чогаалдарын
Тудуп, суйбап номчувушаан,
Тываларның Ровнога
Тулушканын мактаан
болза аар!

1964.

Сайлыкмаа КОМБУ,
чечен чогаал шинчилекчизи.

Тывавыстың бойдус чаяаган онзагай байлаа арга-арыгны өрттен болгаш төтчеглекчилерден камгалаар ажыл республиканың арга-арыг ажыл-агыйларынга онаажып турар. Бисти онза дүвүредип турар айтырыгларның бирээзи арга-арыг өрттери болуп турар. Бо чылын бир дугаар өрт апрель 22-де болган. Август 1-ниң байдалы-биле алырга, 46 өрт 2648 га черге болган. Эрткен чылын бо үеде 265 өрт 33096 га черге болган, ооң иштинде 21454 га арга-арыг өрттенген.

Бо чылын эрткен чылга деңнээрге, болган өрттерниң саны 5 катап кызырылган, өрттенген шөл 12 катап эвээш болуп турар. Бир талазында, бойдустуң бисче ээ көрнүп, агаар-бойдустуң таарымчалыг болганындан май-июнь айларда өрт эвээш болган. Ийи талазында, сөөлгү ийи чылда өрт сезону эгелээр мурнунда федералдыг бюджеттен акшаландырыышкынны баш бурунгаар берип турарындан, өртке удур белеткел ажылдарын арга-арыг ажыл-агыйлары багай эвес чорудуп турар. Ынчангаш өрт болу бээрге, дораан өжүрүп четтигип турар апарган.

Дүвүренчиг түве түдел дизе, өрттер колдуунда кижилерниң кичээнгей чок чоруундан болуп турар. Ындыг бадыткалдар өрт протоколдарында даңзылаттынган. Чылдың-на өрт сезону келирге, арга-арыг ажыл-агыйларының харыысалгалыг ажылдакчылары, тус черлерде ооң даамалдары өрттү болдурбазының дугайында лекция, беседаны чурттакчы чонга таныштырып, солуннарга бижип, радио, телевизорга дамчыдып, көргүзүп, улуг ажылды чорудуп турар. Чон ону сагывайн турары кончуг хомуданчыг. Бо чылдың июль 14-те Шагаан-Арыг арга-арыг ажыл-агыйының девискээри, Хайыракан суурнуң дужунда кончуг ховар, чараш хадыларлыг 393 га арга-арыг кижиниң харыысалга чок чоруундан хуюкталдыр өрттенген. Бойдустуң ол чараш булуңунга кандыг кижилер мөөгүлеп, дыштанып келбейн турар деп, дөмей-ле камгалап шыдавайн барган-дыр бис.

Бо чылын кат-чимис, тоорук элбек деп арга-арыг даамалдары тодарадып турар. Ынчангаш тус черниң чурттакчы чонунга баш удур дыңнадырывыс болза, боттарыңарның чурттап турар девискээриңерге каттап, тооруктап арга-арыгже кирерде, арга-арыг ажыл-агыйларындан чөпшээрел бижикти алырын утпаңар.

Борис НУРЗАТ.

ТР-ниң Бойдус курлавырлар болгаш долгандыр хүрээлелди хайгааараар эргелелдиң ажылдакчызы.

САГЫВАЙН ТУРАРЫ ХОМУДАНЧЫГ

Чөпшээрел бижик алырын утпаңар

ДЕЛГЕЛГЕНИ — ХУУДА АРХИВТЕН

Август 4-те Тываның национал музейинге "Г.Ч.Ширшин 70 харлаан" деп делгелге ажыттынган.

Ооң ажыдыышкынынга Григорий Чоодуевичиниң кады шериг эрттирип, ажылдап чорааны эштери болгаш ооң дугайында эки билип алыксаан аныяк салгал хөйү-биле келген. Музейге М.Б-Х. Кенин-Лопсан, А.С.Серен, А.К.Канзай Тываны хөй чылдарда удуртуп-баштап келген, ооң төөгүзүнге балалбас исти арттырган политик Г.Ч.Ширшинниң дугайында сөс ап түве чугаалаан. Сактыышкыннар, үнелелдер-биле чергелештир Г.Ч.Ширшинниң намдарындан үзүндүлерни аралаштыр чугаалап турганы солун болган.

Хууда архивтен тургустунган делгелгеде ады "Тываның XX үүс чылының кижилери" деп номда кирген сураглыг кижиниң дугайында чугаалап турар материалдар, документилер болгаш хөй санныг чуруктар бар. Оон аңгыда ооң дипломнарын, шаңналдарын, орден-медальдарын, даштыкы чурттардан суй белектерни хөйү-биле делгээн.

Бистиң корр.

Россияның составынга ТАР-ның бактаап киргениниң 60, Кызыл хоорайның тургустунганының 90, Сарыг-Сеп суурнуң 100 чыл юбилейинге тураскааткан культура-массалыг болгаш спорт хемчеглериниң

программазы

2004 чылдың август 14-те Сарыг-Сеп суурнуң стадионунга:

10.00 шакта — аалчыларны хүлээп алыр.

10.30 шакта — байырлалдың ажыдыышкыны.

12.30 шакта — бот-тывынгыр уран чүүл коллективтериниң концерти.

10.00 шактан 17.00 шакка чедир спортчу маргылдаалар. Эр, херээжен улустар командаларының аразынга хол бөмбүүнге маргылдаалар, 18 хардан өрү назылыглар аразынга тыва хүреш, 18 харлыг оолдар, уругларның 6 болгаш 12 км черге чарыжы, 18 хар чедир оолдар, уруглар аразынга чадаг-терге маргылдаазы.

Чечектер, уран чүүл болгаш чурулга делгелгелери база болур. Шыдыраа маргылдаазынга киржир күзелдиглерни манап тур.

18.00 шакта — юбилей байырлалының аалчыларын болгаш киржикчилерин үдээр.

КАА-ХЕМ КОЖУУН ЧАГЫРГАЗЫ, ОРГКОМИТЕТ.

Ленин, 18 дыңнадып тур

■ Август 2-ден 8-ке чедир республикага 80 кем-херек үүлгедиишкиннери бүрүткеттинген: 3 өлүрүүшкүн, кадыкшылга аар хораны сагыштыыбиле чедиргенинден 2 кижи амы-тынындан чарылган; кадыкшылга аар хораны чедирген 11 таварылга, 3 күштээшкин, 5 үптээшкин, 2 дээрбечи чорук, 28 оор чорук, наркотиктиг болгаш психотроптуг бүдүмелдерни хоойлуга удур шыгжаан 15 таварылга болган.

■ Дежурный кезээнче 1575 кижини чедирген, эзирик чораан 1251 кижини кудумчудан ыраткан, оларның 734-үү эзириктер сергедир черлерже кирген, биче хулиган чорук дээш 166 кижи туттурган, административтиг харыысалгага 870 кижи онаашкан. Неделя дургузунда 7 орук озал-ондаа болган, оларга 9 кижи кемдээн. Хоойлуга удур саткан эзиртир бүдүмелден 205, 25 литрни хавырган.

■ Август 2-де кежээкиниң 11 шак үезинде билдинмес эр кижи Кызылда чурттап турар хамаатыны бижек-биле коргудуп тургаш, Р 044 АК 17 RUS дугаарлыг ВАЗ-2107 маркалыг автомашинаны хунаап алган. Каразыттырып турар кижини туткан.

■ Август 3-те Чаа-Хөл кожуунуң Шаңчы сумузунга Н 521 АЕ 17 RUS дугаарлыг ВАЗ-2101 маркалыг автомашинаны хынап көөрге, ооң иштинге чораан Шаңчы сумузундан херээжен пассажирден от хааржаанда суп каан наркотиктиг бүдүмел тывылган.

■ Ол-ла хүн дүнекиниң 2 шак үезинде Кызыл хоорайда чурттап турар херээжен хамаатының 1986 чылда төрүттүнген уруун билдинмес кижилер мегелеп тургаш, оорлап аппарган. Каразыттырып турар херээжен кижини туткан.

■ Даартазында дүнекиниң 2 шак 30 минута турда республиканың төп эмнелгезинче 20-25 хар аразында солагай талакы чодазында болгаш таз сөөгүнде сыныктарлыг, сыңыйы чарылган, медерел чок херээжен кижи кирген. Каразыттырып турар В 062 АЕ 17 RUS дугаарлыг ГАЗ-3110 автомашинаны болгаш ооң чолаачызын ТР-ниң ОШАЧКИниң истелге килдизи дилеп турар.

■ Август 5-те Кызылдың төп рыногундан А 271 АА 17 RUS дугаарлыг кызыл өңнүг ВАЗ-21011 база Калинин кудумчузунда 28 дугаарлыг бажыңның хериминиң иштинге турган Р 792 АЕ 17 RUS дугаарлыг ногаан ВАЗ-21063 машиналарны билдинмес кижилер оорлап аппарган.

■ Ол-ла хүн "Кызыл" аалчылар бажыңының даштынга турган Е 938 ОВ 24 RUS дугаарлыг ВАЗ-21093 автомашинадан 3 дугуйну билдинмес кижилер оорлап аппарган. Каражаның түңү — 7710 рубль.

■ Август 6-да Ак-Довуракты одалга-энергетиктиг төвүнүң директорунуң киирген билдириишкини-биле алырга, чурттакчы чондан коммунал ачыхандырылгалар дээш акша чыыр инспектор 2003 чылдың январь 1-ден 2004 чылдың апрель 30-ге чедир 70210 рубль түңнүг акшаны чедир дужааваан болган.

■ Ол-ла хүн Ак-Довураакта кожуунуң төп эмнелгезинче "дүрген дуза" эмчилери бажында кемдээшкинниг 2001 чылда төрүттүнген уругну чедирген. Орукка кылаштап чорда чадаг-терге мунуп алгаш чораан назы четпээн уруг таварааан. Чадаг-терге мунукчузу таварылга болган черден дезипкен.

■ Август 7-де Кызылдың Интернациональная кудумчузунда турар 20 дугаарлыг бажыңның чанынга билдинмес кижилер Кызыл хоорайда чурттап турар С. деп херээжен хамаатыга күш дөгеп тургаш, ооң 17 муң рубль чораан сумказын хунаап алган. Кызылдың 2 дугаар школазында улуг класстарда өөренип турар 2 өөренікчи, бир назы четпээн кижи болгаш 21 харлыг үүдүрүкчү туттурган.

■ Август 7-де 19 шак 30 минута турда билдинмес кижилер Кызылдың Бай-Хаак кудумчузунда долгандырыг шимчээшкин чанында кудукче киргеш, ТКП 4х1х1,2 кабельди одуруп алган болуп турар. Каразыттырып турар кижи туттурган.

■ Август 8-те эртенгиниң 5 шакта 4 билдинмес кижилер Бай-Тайга кожуунуң Тээли суурунга Ленин кудумчузунда бажында чурттап турар херээжен кижини бижек-биле коргудуп тургаш, бажың ээзиниң УАЗ-469 деп автомашиназының аккумуляторун, курлавыр дугуюн, фараларын, дүлгүүрлер комплектизин хунаап аппарган. Каражаның түңү 10 муң рубль болган.

ТР-ниң ИХЯ-ның парлалга албаны.

ДАЧА САДЫП ТУР БИС

Ыраккы "Вавилин затонунда" 18 соток черде бажыңныг, чунар-бажыңныг, теплицалыг, суг дамчыдар черлиг, тарып каан катчимистиг дачаны садып тур бис (участокту ам-даа немей 12-18 соток улгаттырып ап болур арга бар). Мал тудуп өстүреринге база таарымчалыг.

Харылзажыр телефон: **1-17-83. Өртээ дугуржулга езугаар.**

"ШЫН" СОЛУННУ ДАМЧЫШТЫР

Бистиң эргим, ынак ачавыс, ававыстың быжыг чөленгиижи, акывыс, даайывыс, катывыс, честевис, уйнуктарының кырган-ачазы **Арыя Чамааевич ЧАВЫНЧАКТЫ** сөөлгү орукче үдежип, моральдыг болгаш материалдыг деткимчени көргүзүп ырак-чооктан келген дөргүл-төрелдеривиске, кенээттеривиске, күдээлеривиске суурувус чонунга түрээвис ханызындан четтиргенивисти "Шын" солунну дамчыштыр илереттивис.

Өөнүң ишти, уруглары. ***Эрзин кожуун.***

Ынак ачавыс, кырган-ачавыс **Павел Андреевич ТЕМИР-ООЛДУ** хөөржүдеринге аажок улуг дузазын каткан "Аудит-Профи" черниң коллективинге, В.В.Сатка, "Фрактал" садыг-тудуг компаниязынга, республиканың Хереглекчилер эвилелиниң тудуг-монтаж эргелелинге, Чаа-Хөл кожуун чагыргазынга, А.К.Чигденге, Б.К.Чүльдүмге, бүгү чонувуска, төрелдеривиске, кудаларывыска, өөнүктеривиске четтиргенивисти "Шын" солунну дамчыштыр илереттивис.

Өөнүң ишти, уруглары.

Ак-Довурак хоорайның "Дюймовочка" аттыг ясли-садтың башкызы

Уля Викторовна ХОМУШКУНУҢ

элекке мөчээни-биле ооң чоок кижилеринге ханы кажыыдалды илередип тур.

Төрелдери.

Тыва Республиканың күш-культура, спортту хөгжүдер болгаш аныяктар политиказының талазы-биле сайыт С.Ы.Ооржакка ооң өөнүң ээзи

Хүрең Бораевна ООРЖАКТЫҢ

элекке мөчээни-биле "Тыва Республика" солуннуң коллективи ханы кажыыдалын илередип тур.

«ЭХНАТОН» БААЗА ЧАЛАП ТУР

Бистиң баазавыста дараазында чүүлдерни садып турар:

шоодай чигир 965 рубль, дээди, бирги сорттуң далганы 410 рубль (шоодайныы), оодурба — 98 рубль, чуурга — 15 рубль, консервалар — 12 рубльден өрү, карамель 34 рубльден өрү, шоколадтар — 55 рубльден өрү, печеньелер — 23,50 рубльден өрү, үнүш үзү 23 рубльден өрү, макарон кылыглары — 13 рубльден өрү өртектиг, дус, шай, кофе, ижер суксуннар, балыктан продукциялар, «Морис» элбек.

Турар адрезивис: Загородный, 19«а», Эхнатон» бааза, склад 3. Телефону 5-38-40.

ШЫН

e-mail:shyn@tuva.ru Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.
Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнуң оралакчылары —1-19-87, 1-40-77, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91. **КИЛДИСТЕР:** ниитилел-политиктиг килдис — 1-18-10, культура, өөредилге —1-03-88, чагаа —1-03-87, көдээ ажыл-агый, үлетпүр килдистери—1-17-09.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.

Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 3 ама.

Тираж 9171. Чагыг 101.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 Б ОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаакы Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солунну 2004 чылдың май 14-те эде бүрүткээн.

Херечилелдиң дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 10002, 10003. ТР-ниң Парлалга болгаш информация күркомитединиң типографиязынга парлаан (Кызыл, Щетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш еске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.